Проф. М. ПЛЕВАКО

Шевченко й критика.*)

Еволюція поглядів на Шевченка.

Початок двадцятого століття приніс численну літературу про Шевченка, хоча серед великої сили дрібних статтів і заміток було дуже небагато справжніх розвідок. Критики здебільшого топтались на одному місці, повторювали давно й не раз сказане, повторювали, звісно, з де-якими варіяціями, і майже не було таких, що спромоглися б на глибший аналіз творчости поета і на нові висновки. Розуміється, винні в тому в найпершій мірі тяжкі обставини українського дореволюційного життя, що не давали ні змоги, ні надії—організувать будь-які сталі студії над Шевченком: це була справа неможлива в умовах тодішнього російського режиму, в умовах повної відсутности відповідних наукових закладів, своєї преси, школи і т. д. На приватну ініціятиву, ініціятиву учених, що працювали на полі російської науки, хоч би й українців, також надіятись не можна було. І тому справа з вивченням Шевченка не посувалась наперед майже ніяк, коли не рахувати де-яких більше чи менше вдалих спроб у Галичині.

Про потребу організації усіх живих наукових сил для дослідів над Шевченком говорилося проте віддавна й писалося від самого початку існування української преси, від 1906-го року. Ще тоді, на світанку «свобод», так жорстоко придушених царсько-поміщицькою зграєю, почулися були голоси про потребу дослідів над Шевченком, про наукове видання його творів то-що. В II кн «Нової Громади», напр.,—першого українського літературно-наукового місячника в XX столітті, В. Мировець писав з цього приводу (характерним для початків української національної преси піднесеним стилем): «Шевченкова доля була така ж, як доля його рідного краю. Все щиро національне, одмітне од російського, ще з XVIII ст. було прибито, приглушено, задавлено. Мов страшним морозом, прибито було ще на цвіту й молоду, що тільки починала рости та розвиватись, науку вкраїнську. Як і на літературному полі, багато кращих сил пішло до російської науки. Українська наука все занепадала, ледве животіла, не маючи свого огнища—університетів, наукових товариств, то-що. Такі вчені серед українців, щоб присвятили себе цілком українській науці, зустрічалися дуже рідко, тільки як щасливі винятки. Тим-то не було у нас на Вкраїні і таких людей, таких учених, щоб усе своє життя присвятили праці над творами Шевченка, як, напр., в Англії, присвячують Шекспірові, або хоч би і в Росії—Пушкинові. Коли й писали про Шевченка по ріжних і російських, і вкраїнських виданнях, то писали якось випадково,—не

*) Див. «Ч. Ш.» ч. 3.

працювали над його творами систематично»... (Стаття—«Чого нам так сумно згадувати про Шевченка»). Далі, в цій же статті В. Мировець ставить питання й про те, що й як треба зробити в справі дослідів і наукового видання Шевченкових творів, повторюючи й доповнюючи давні побажання що-до цього (перегляд їх і кваліфікація в статті І. Айзенштока «До тексту Шевченкових творів», «Шляхи Мистецтва», 1922, II і окремо).

Та хоч і як реальна ця причина—непереможні зовнішні обставини,—нею самою годі пояснювати брак глибших, докладніших розвідок про Шевченка, а ще менше нею пояснити можна те, що й на початку XX ст., як і в цілій другій половині XIX-го, погляди на Шевченка в масі української інтелігенції були майже ті самі. Знаємо вже, що погляди на поета, те чи инше розуміння його складається в колах освіченіших людей певних груп суспільних і поширюється через критику (критиків) далі. Критик, як і письменник, краще тільки зформулує ті, наразі усталені вже погляди, прибере їх у відповіднішу форму, в самі ж погляди на дане явище, в оцінку якогось письменника, напр., він не внесе нічого або майже нічого по-за тим, що склалося в колі його однодумців, в тій суспільній (класовій) групі, що до неї сам критик належить. Перший трівкий погляд на Шевченка, що його потім поширено серед усієї інтелігенції української, склався, як бачили, серед освічених кол українських шостидесятників, зараз же після смерти поетової. Ці шостидесятники—«культурники», в першу чергу ближчі приятелі Шевченкові (Куліш, Костомаров), що й за життя поетового не розуміли його, в шостидесятих роках уже канонізували Шевченка, як «народнього поета» (уважаючи це за велику йому честь і найбільшу похвалу). Репутація виключно народнього простонародного, селянського) поета держалась за Шевченком дуже довго—її піддержували усі українофіли у нас, рутенці в Галичині, редактори творів Шевченкових, критики, що комплектувалися з міщансько-буржуазних кол, свято почитували царське й цісарське правительства й, викинувши, часом за цензорською, а иноді й за своєю клерикально-патріотичною ініціятивою, усі богохульні й революційні Шевченкові твори, пишалися його «народніми» творами й умлівали над ними. Цей погляд на Шевченка тільки похитнула критика Драгоманова, але ніскільки не знищила.

З вузькістю такого погляду на Шевченка після Драгоманова, як бачили, боролися й инші українські критики, надто Б. Грінченко й инш. представники його покоління. Але й це покоління (80-х і 90-х років XIX ст.), переможно змагаючись з українофілами, народниками 60-х років, саме кваліфікується в історії громадської думки на Україні, як народники-вісімдесятники. Представники цього поглибленого народництва зняли з Шевченка ярлик «народнього» поета, але й вони, лишаючись у своїй громадській і літературній роботі переважно на грунті культурних домагань і пропаганди і ставлячи за головну мету—боротьбу за національні права українські, за національну свободу, за національну пресу, школу, за вільний розвиток мови то-що,—вони, народники-вісімдесятники, усвоїли й поширили погляд на Шевченка, як на поета національного. Отже, цей останній погляд перейшов і в XX століття і панував трохи не два десятиліття. Розуміється, нічого проти цього не можна було б сказати, як би таку оцінку Шевченка, як поета, поширювано, не як виключну, єдину (бо хто ж перечитиме, зрештою, що Шевченко був і народній поет і національний, а далі й всесвітній?), коли б критики—представники свого

часу й ідеологи своїх класових угрупувань не чіпляли б до поета сам своїх ярличків, коли б вони пробували підійти не з власного тільки погляду, наперед принятого, а з погляду, що випливав би з усебічного аналізу Шевченкової творчости. А ми ж знаємо, що після Сірка й Драгоманова з його матеріялістичним підходом до Шевченка, подібних спроб оцінки Шевченка, в звязку з його добою, не було майже аж до нашого часу. Критики,—а скільки їх було, а хто тільки не брався про Шевченка писати!—писали тисячі статтів, перегорнувши тільки потрібні їм сторінки «Кобзаря» або й зовсім його не читаючи, а списуючи потрібне їм у инших «критиків». От де друга причина того, що ми ще й досі не знаємо Шевченка (перша—нехай заборони, цензура, брак дослідчих, наукових установ, одно слово—непереможні зовнішні обставини, як сказано вище), що й на початку XX століття погляди на його серед широких кол читачів—мало не ті ж самі, що й на протязі усієї другої половини XIX століття. Винні в тому самі керуючі кола читачів, сама українська інтелігенція, критики, редактори, що на Шевченкових творах свої програми складали і до своїх знов програмів Шевченкові твори підганяли!

Замісць студій над Шевченком вони утворили символ своїх віруваннь, гасло своїх домагань і «освятили» поета поширенням його культу,—там же, де культ, святощі, пишне святкування—там немає перевірки, аналізу, вивчення, і справжня любов до поета перетворюється на звичку повторювати мертві формули. А хто не прославляв Шевченка, хто не канонізував його, хто не кланявся йому, як святому, як рівно ж—хто не робив його «своїм», хто не глумився над поетом? Воістину, сумна доля найбільшого українського поета! За життя його з нього пробували зробити спершу чередника-пастуха, далі Енгельгардт визначив йому кар'єру повара, а потім лакея, полтавські «мочеморди» хотіли зробити з нього п'яницю, а третє «отделение его императорского величества»—салдата-фронтовика. Після смерти ж поета заходилися витолковувати його всі, кому не ліньки, і що далі, то більше «виключних» претендентів на його з'явилося, і кожен доводив, насмикавши з «Кобзаря» потрібних йому цітат, що поет був «такий, а не инший». «Доказується,—писав колись М. Сріблянський (в статті «Поет і юрба», «Українська хата», 1910, III),—що Шевченко був соціяліст і не соціяліст, що він був раціоналіст і «смирненький уніятський попик» і приятель візантійського Саваофа, що він був сепаратист і патріот «єдиної, неділимої», був і демократ і пан, був щиро-народній український, виключно український, а разом і універсальний, світовий поет... Українські радикали, соціялісти, клерикали, монархісти, ліберали, октябристи, Шульгіни й атеїсти, хулігани й подвижники—всі дають свою «концепцію» Шевченка, при чім обов'язково від імени тридцятимільйонного українського народу». Річ ясна, що де-які з отих угруповань, часто соціяльно-протилежних, і демонструвати при нагоді намагались свою єдність, однаковість з Шевченком, нагода ж ця незмінно бувала в дні Шевченкових роковин—уряджували концерти, вечірки, доклади, вистави й т. д.

Останніми часами вже не раз говорено й писано про те, що треба ліквідувати цей «культ» Шевченка й організувати нарешті досліди над поетом, поставивши їх так, щоби забезпечити їм правильність і успішність (заснувати спеціяльний інститут чи катедри то-що). Та перші голоси в цій справі з'явилися значно раніше, ще в 1910—1911 р.р. (як що не рахувати

голоса Драгоманова ще в 1879 році). Під час 50-літніх роковин смерти Шевченка М. Євшан писав у своїй книжці про Шевченка («Тарас Шевченко», К. 1911) так:

«Але те все (щорічні, традиційні Шевченкові свята)—«страшне, велике непорозуміння, яке час був би викорінити. Таке офіціяльне святкування Шевченка не посунуло нас ані кроку наперед, не поставило нас ближче до поета і його думок,—а вивчило нас тільки облуди! З живої душі і співу поетового хочемо викувати для себе догмат, який би нас оправдував, служив раз на все прикриттям та позліткою нашого убогого, не рухливого духу. І так від Шевченка ми досі нічого не навчилися, а навчилися тільки обманювати самих себе, і ображувати систематично лиш пам'ять його»... (стор. 6—7).

Як що в XIX ст. святкування ці не набрали ще характеру чогось обов'язково-каноничного, бо традиція святкувань тільки встановлялася, то в XX—її вже було усталено цілком, тим більше, що в новому столітті були особливі, надто сприятливі для того обставини: 1905 рік, після якого вперше на Україні вільно стало влаштовувати Шевченківські свята-роковини й боротьба за їх в часи реакції; 1911-ий рік—50-літні роковини смерти Шевченка, 1914-ий рік—100-літні роковини народження поета й нарешті національна революція на Україні 1917-го року. За цей час традиція «Шевченкових роковин» поширилась по всій Україні і по всіх землях, де живуть українці, витворився певний ритуал—шаблон і... майже спинено тим самим, особливо після 1917-го року, оригінальні й грунтовні досліди над Шевченком.

На роковинах і за часи революції стільки наговорили й написали про Шевченка, так його «об'яснили», що вже нічого було досліджувати...

Варто спинитися хоч на головній літературі Шевченківській того часу, хоч на небагатьох статтях, найбільше характерних для того чи иншого моменту початку XX століття, щоби установити основні погляди критики, а значить і суспільства на Шевченка, і вияснити, чи таки сталися якісь зміни у тих поглядах на поета, і які саме.

Революція 1905 року застала українців політично слабо організованих, перед тим провадилася боротьба найбільше за національне визволення.

Через те й під час першої революції українці виступили з домаганнями переважно національних свобод. Шевченко, до того часу «народній» поет, тепер стає поетом національним, символом і гаслом національних змагань українських, і, від першої революції почавши, критика українська, присяжна й принагідна (що тільки в «роковини» писала про Шевченка), толкувала Шевченка саме з національного погляду. Шевченко, мовляв, борець за національну волю українського народу, Шевченко—пророк національного відродження і т. д. і т. д. Найяскравіше виявились ці погляди вже на самому початку існування української преси, вже в перших числах щоденних газет українських—«Громадської Думки» у Київі і «Вістей» в Одесі.

В Шевченківському числі (за 26-го лютого 1906-го року) «Громадської Думки», присвяченому «пам'яті великого Кобзаря землі української», усі статті було написано в саме такому дусі. «Розгортаючи «Кобзаря», пише автор одної з тих статтів («Національність в Шевченкових творах»),—ми розгортаємо саму душу Шевченкову, заглядаємо глибоко в неї, і перед

нашими очима, як жива, встає Україна, «вдова безталанна», встають із могил прадіди наші, «лицарство-козацтво», кобзар старий, сліпий на кобзі нам грає, про діла срамотні з нами розмовляє»... або: «Про що б і де б Шевченко не писав, — чи про давнє Запоріжжя, чи про панське знущання, чи про свою долю, — скрізь і всюди бачимо людину, що на усе любить свій край, своїх людей (свою націю), і за них радий і душу положить» і т. д. В другій статті говориться про похвальний звичай святкувати Шевченкові роковини, але пропонується «поминати його не самими словами, а і ділами, ділами щоденними» і найперше—«свій розум, свою науку покласти» на роботу для робочих людей, щоб вони теж училися, не цуралися своєї мови, не росли бур'яном на нашому полі, а, з'єднавшись (інтелігент з робітником), гуртом завели уже й такий порядок у нашому краї, «щоб кожному чоловікові була в житті законом забезпечена воля, щоб право для всіх було рівне, щоб хлібороб мав скільки йому треба землі, щоб усі робочі люде жили в достатках... Тільки тоді, мовляв, справді «усміхнеться заплакана мати»—«Україна» (спроба погодження національного й політичного програмів). Розуміється, є тут і патетична статейка «Орел України» (Орел—Шевченко, звісно), в якій автор тужить, що немає Великого Орла, що лишилися на Україні сами його заповіти, пророчі й урочисто обіцяє від імени орлят боротися за батькові заповіти: «Борітеся»—кажеш, орле наш, батьку? Чуємо, віруємо, розжене новий промінь сонця чорні хмари... і складемо ми тобі, Орле України, новий пишний вінок»... Не обійшлося вже навіть у першому Шевченківському числі першої української газети і без належних «случаю» віршів, віршів нікчемних, хоч і написав їх сам В. Сивенький (Самійленко). Звучать вони в унісон статтям, напр.:

В цей день ми згадуєм:
«Тебе, кобзарю, наш батьку, віщий наш пророче!
Чи зможе той, у кого є хоч трохи
Любови в серці до свого народу,
Хоч день один про тебе не згадати» і т. д.

(особливо цікаво й вірно, хоч до страшного наївно):

«Багато ми складаєм слів,
Чимало в їх і змісту,
Та тільки в нас, твоїх синів,
Твого немає хисту.
А ми, так само, як і ти,
Кохаєм Україну,
Готові їй допомогти
Й служити до загину»...

Одеські «Вісті» своє 4—5 число за 1906 р. також присвятили «пам'яті народнього поета українського люду». Тут Шевченко—ще «народній» поет, і навіть найбільша стаття так і зветься «Народній поет». Проте важко зрозуміти, що хоче сказати її автор—він плутає поняття й терміни «народній» і «національний», цітує і Костомарова, і А. Котляревського (статті початку 60-х років!), і Н. Петрова, і знов Куліша і Добролюбова. Автор уважає за щасливого й себе і всіх українців, що «доля, даючи слов'янам єдиного народнього поета, вибрала його з українського народа».

Дальші вирази дозволяють думати, що автор під «народнім» розуміє «національне» («народній поет вище і простонароднього і народницького...

бо поезія народнього поета містись в собі всі ці елементи в гармонійнім єднанні вселюдськости на національному грунті» і далі: «Шевченко розбудив (українців), підняв (їх) з духового занепаду і направив на добру путь національного відродження»). В инших статтях редактор (він же і автор більшости статтів) особливу увагу читачів звертає «на цілком нове і дуже яскраве з'ясування» того, що в Шевченкові «разом з'єдналися дві великі фігури: простонароднього кобзаря і поета інтелігента—в цьому найголовніша сила й значіння Шевченка»... Розуміється, опріч усього й не один раз редактор підкреслює особливу любов українців до свого поета, росповідає історію культу Шевченкового і гаряче агітує за поширення того культу: «Ми не знаємо,—каже він,—другого поета не тільки в Росії, а й по-за межами її, щоб пам'ятали про нього так неодмінно, з любов'ю, пошаною, пієтетом і світлим чуттям і святкували що-року. Не вважаючи на заборони, перепони і всякі небезпеки, що кінчалися часто дуже прикрими наслідками, українці все більше й більше прихилялися до свого поета і добирали всяких способів, аби чим-небудь ознаймувати пам'ять про нього і пошанувати його в гурті. Це ім'я само в собі складає для українців щось святе, чарівне, привабне, дорогоцінне, рідне».

Отакі статті, таке відношення до Шевченка й таке його розуміння стало звичайним явищем в критиці і в суспільстві тих часів, і немає потреби розглядати инші того ж порядку статті. Одмітить треба тільки статтю Б. Грінченка «Шевченків «Кобзар» на селі» («Нова Громада», 1906, II; передруковано в його ж кн. «Перед широким світом», К. 1907 і окремо: К., 1914), що вигідно одріжняється від инших статтів того часу своєю серйозністю й фактичністю. Грінченко в ній остаточно розвіяв отой туман «народности», що ним окутали поета ще Костомаров і Куліш і прикладами з «Кобзаря» довів, що Шевченкова творчість ширша значно, що читачі його не сами «мужики», певніше—зовсім не «мужики»,—а освічена верства, інтелігенція (власне, що Шевченко не «народній» поет, а «національний»). Аргументація й методи Грінченка незвичайно прості. Перше він робить свої висновки на підставі аналізу самих творів Шевченкових, показуючи, що величезна кількість Шевченкових творів, таких як «Посланіє», «Іван Гус», «Неофіти» й инш., незрозуміла селянству ні ідеєю, ні змістом, ні, особливо, мовою (багато чужоземних слів) й писана, видима річ, не для нього. Далі Грінченко представляє в своїй статті результати своєї практичної роботи на селі над тим же питанням, свої враження й замітки під час читання тих же творів Шевченкових в селянській авдиторії з численними цітатами з записів про ті чи инші Шевченкові твори самих читачів-селян. Теоретичні й практичні висновки Грінченка цілком однакові,—отже «не можна казати—зазначає в кінці Грінченко,—що Шевченко, як поет, був сам народ, що народ мов би обрав його співати замісць себе (Костомаровська «концепція» Шевченка), Шевченко не міг співати замісць когось, хоч би цей хтось був і народ, бо він був не тільки величезний талант, але й дуже виразна, міцна індивідуальність, яка змагалася виявити і виявляла завсігди себе саму, всю повню своїх власних, індивідуальних сил... Чи це зменшує вагу Шевченкової поезії?—запитує Грінченко:—Ані трохи! Великий поет іде завсігди поперед мас, показуючи їм такі далекі перспективи, яких вони досі не знали. Маси мусять підніматися, доростати до його ідей. Це так скрізь, так і в нас.

Нема чого нам тішитися, що ось, мовляв, маємо такого великого поета, що його в кожній мужичій хаті розуміють і що на йому може виховуватися народ. Ми, справді, маємо великого поета, але в мужичій хаті його ще не знають або мало розуміють. Зробімо ж, щоб люди з тієї хати піднялися духовно стільки, щоб справді могли його зрозуміти. І це буде найкраща шана Шевченкові, найбільша любов до його творів. Як бачимо, Грінченко не належав до «абсолютних хвалителів» Шевченка, критично поставився до його «народности» й не втішався самим «іменем поетовим»—«святим і чарівним» для автора статтів у одеських «Вістях»,—а намагається використовувати його практично, в мужичій хаті. Це був уже натяк на практичне вивчення Шевченка (Шевченкознавство, як наука і вивчення поета з метою використання його в освітній роботі на селі—тільки сучасна проблема!),—хоч для цього треба було дожидати від Костомарова й Куліша аж до початку XX ст. Але й Грінченко, звісно, далі не пішов, не міг піти, бо й він, як представник своєї епохи, найчильніший з борців за національні укр. права, протестант проти національного гніту на Україні, приймав Шевченка, насамперед, як широко національного поета.

Галичина жила иншим життям на початку XX століття, вона не переживала в себе бурливого 1905-го й дальших років, на які падає у нас перший запал національної боротьби, боротьби за національні «свободи»—освіту, книжку, літературу. Але що-до Шевченка, що-до поглядів на нього, то і в галицькій Україні було на той час більше-менше те саме, розуміється, серед радикальніше настроєного суспільства, не серед клерикально-міщанських верств, які ще й нині Шевченка уважають за релігійного поета і оборонця родинного «очага». Проф. Ол. Колесса, напр., в книжечці «В честь Т. Шевченка», Львів, 1906 (а книжечка ця—ніщо инше, як «промова, виголошена на концерті в сорок п'яті роковини смерти поета»)—підносить найвище також саме національне значіння Шевченка, як і наддніпрянці того ж часу. Він порівнює Шевченка з «аналогичними духовими представниками инших народів»—з геніяльним англійським поетом Шеллі, якого єднає, мовляв, з нашим поетом «стремління до свободи, бунтарський, прометейський дух протесту проти насильства, тиранства, проти соціяльної і політичної неволі (тільки «релігійний (!) світогляд Шевченка ріжниться від пантеістичних мрій Шеллього»)—надто ж з поетами-борцями за національну волю—ірландським—Т. Муром, польським—А. Міцкевичем, італійським—Д. Леопарді [1]).

Захоплений легкістю такого порівняння, Ол. Колесса Шевченкове грізно-соціяльне

«...Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте»—

ставить поруч цього суто-національного кличу Леопарді: «Зброї дайте, зброї! У бій піду і загину один, самітний! Нехай кожна крапля пролитої крови, як іскра, впаде в серце братів моїх і в бій веде їх за італійську землю». «Завдяки гарячій любові до рідного народу»...—каже Колесса—за

[1]) З Шевченковим: «Я так її, я так люблю
Свою Україну убогу—
За неї душу погублю»

Колесса порівнює відомі уступи з Міцкевичевих Dziady'в, Мурові «Ірландські мелодії» і гімн Леопарді «All'Italia».

Шевченко таке ж (як і названі поети), окружене авреолею слави, становисько духового провідника своєї нації». Вияснивши далі, після Е. Ренана, питання, що таке нація (нація ж, по Ренану, це, бач, така «моральна звязь, що є еманацією братньої злуки людей в ім'я інтересів духа і серця. Основу ж цеї великої моральної звязи, опертої на взаємних обов'язках і одвічальності, становить спільність історичної традиції, окруженої авреолею слави»... і т. д.), Колесса наводить численні приклади тієї «еманації братньої злуки» з української літератури від «Слова про полк Ігорів» до самого Шевченка. З попередників Шевченка що до цього шановний професор не вдоволений,—бо, бачте, «національні їх почування й ідеали були неясні», вони бо «відчувають не політичну, а лиш соціяльну неволю, неволю рідного народу (ми добре знаємо ціну того панського відчування!), і протестують проти неї в своїх творах». От-от мусив з'явитися нарешті національний пророк України (що там за соціяльний протест, на що він, до чого він?!)... «Потрібний був геніяльний муж, щоби зневірені... груди своїх земляків оживив наново огнем свідомої національної ідеї. Цю важну місію сповнив... Т. Шевченко». Отак з Шевченка і в Галичині зроблено національного пророка, отак, нехтуючи соціяльний зміст Шевченкових творів, показувано його ватажком у самих тільки національних змаганнях української інтелігенції. Проф. Колесса на тому не стає— він навіть революційний рух в 1905-ому році, перше повстання робітників виводить також з національних кличів «Кобзаря» і завзято ганьбить східній деспотизм, малюючи в своїй уяві майбутню Україну: «Той живий рух, який закипів серед нашого народу по той і по цей бік кордону,— каже він,—дає доказ, що пробудилася наново душа нашої нації, впоює в нас віру, що, окрилений Шевченковою поезією й Шевченковими ідеалами, набирає сил до лету геній вільної України».

Ще виразніше представлено ролю Шевченка в національно-державних змаганнях української інтелігенції (не в самих національно-культурних, як це було ще недавно у наддніпрянців в статті, теж святковій промові, другого галичанина А. Крушельницького («Ідеали Тараса Шевченка й цьогочасне українське життя», в кн. його «Літературно-критичні нариси», Станісл., 1908). І тут Шевченко—національний пророк («нація потрібує віщого духа, страдника для ідеї... потрібує свого пророка... мусить його мати, мусить поклонятися йому, кріпитися його словом!»), і тут він творець національних і національно-державних ідеалів інтелігенції. Україна, на думку Крушельницького, йде до самостійности, до державної незалежности, ідеал же цієї самостійности змалював ще Т. Шевченко, поклавши, мовляв, осягнення його на... гетьманів, що мають от з'явитися («поки тії недолітки підростуть гетьмани»). «Ідеал самостійної України,—каже Крушельницький—являється поетові, як федерація всіх слов'янських держав, що з них кожнаправила б ся автономично. І на сьогодняшні часи український ідеал в цьому напрямі у своєму загальному зарисі не ріжниться від того ідеалу, що його проголошує Т. Шевченко». Не згожується тільки Крушельницький йти дорогою Шевченка до осягнення того національно-державного ідеалу «В пожиттю української нації із сусідніми клич братолюбіє—дуже перестарілий»,—каже він,—так, ніби Шевченко справді лиш таку дорогу вказував—адже ж для боротьби з ворогами трудящих він закликав «обух сталити»,—вся справа в тому,

якою дорогою йти, куди, на кого йти: розуміється «в пожиттю з сусідніми народами у нього був єдиний клич—братолюбіє! Крушельницький, як і инші «толкуватели» Шевченка, розуміється, не може згодитись з тим поетовим «братолюбієм». Він має свій власний величний ідеал державний, що його осягнути можна тільки боротьбою з сусідами—«Мусимо вичеркнути,—каже він далі—із політичного свого словаря: братолюбіє, братню любов, а встановити на її місце... боротьбу». Проте в кінці своєї статті Крушельницький кидає і кілька правдивих думок, що до ідеалів Шевченка і сучасного (1908 рік) українського життя в Галичині, це—коли він переходить од інтелігенції до селянства й робітництва Галичини. Правда, й тут найбільше лихо, на думку Крушельницького, в пануванні сусід, поляків (селянин не має землі, робітник упосліджений і немилосердно експлоатований польським паном, але він признає, бачить не тільки утиски національні, а також і соціяльні, що в їх винні і чужі пани та буржуазія й свої: «наш власний аристократизм, помітування демократичними елементами нації, наше протекціональне трактування в рукавичках українського мужика й пролетаря-робітника, фрази на устах, а брутальність на ділі». Отут уже ідеал Шевченків, його клич:

«Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата»

лишається нездійсненим, «сей зазив минав довгі роки без враження у нас, а сьогодні той найменший брат і недбає про нашу любов, про наші обійми». Крушельницький велику надію покладає на «мужицьку верству», на її «еманціпацію, розрив з солодко-кислими й хитро ціничними обіймами своєго брата», на «визвілля свіжої, здорової, дужої української маси із під патронату української бюрократії», бачучи в цьому «єдиний спосіб виконати, здійснити заповіт Великого Тараса». Ці слова показують, що Крушельницький (а значить, і певна група української інтелігенції, якої представником він є) вже наблизився був до дійсного зрозуміння дійсного Шевченкового ідеалу, хоч зрештою і він затруєний кличами «боротьби з сусідами» і т. п.

П'ятьдесяті роковини смерти Шевченка (1911-ий рік) принесли велику силу літератури про поета і в українській пресі і в російській, і все ж таки, треба сказати правду, погляди на Шевченка лишилися ті самі, не з'явилося майже ні єдиної статті, що установила б, що пробувала б установити нове якесь розуміння поета, його світогляду, його творчости (якоїсь наукової, грунтовної праці, навіть формального характера, також не написано й не видрукувано в 1911 році). Причина цього—ота сама канонізація, отой культ Шевченків, що на п'ятьдесяті роковини його смерти був довершений у своєму розвитку. На цей час Шевченко був уже національний пророк, провідник у національній боротьбі української інтелігенції, і ніхто не міг похитнути цього його становища, ніхто й одважитись на це не посмів би. Сила-силенна статтів по газетах і журналах була просто бездарним повторюванням одна одної, і ні єдиної цінної думки виловити в тім газетнім морі славословій не можна було (за винятком кількох, дуже небагатьох статтів, про які—нижче). Обставини, умови, в яких одбувалось святкування п'ятьдесятлітніх роковин смерти Шевченка, також ніяк не сприяли належній постановці питання про поета. Ще перед роковинами і під час самого святкування почалось ганебне цькування Шевченка, а далі й усього українського російською офіціозно-хуліганською й просто

хуліганською пресою. Посипались доноси на український сепаратизм, мазепинство, пішли заборони, кари, конфіскації... Ретельність і «добросовісність» офіціяльних і добровольних «гонітелей» українства перейшла всяку міру. «За яких-небудь два місяці від початку нового року до Шевченківських днів на українство впало стільки кар, заборон і утисків, скільки, мабуть, не падало раніше за цілі роки»,—каже історик тих днів М. Гехтер («Шевченківські дні», «Л.-Н. В.», 1911, IV). Особливо в провінції далися в знаки ті борці з українською крамолою: десь по Хоролах, Золотоношах і т. п. провінціяльних кутках заборонено було не тільки співати українські пісні, «а навіть грати на балалайках українські мелодії» і т. д., і т. д. (всі ці факти з незвичайною пильністю зібрав М. Гехтер у названій статті). Через це замісць докладів про Шевченка в багатьох випадках обійшлися самими «панахидами» (які «правлять», як відомо, від самої смерти поета його «земляки»); інтелігенція українська в місті, а далі й на селі усякими способами намагалась відсвяткувати роковини; заборони і кари тільки роспалювали її охоту до цього (як що не залякували) і в атмосфері боротьби за право святкувати пам'ять Шевченка до небувалих розмірів поширювано самий культ поета і уславлювано його, як виключно провідника, пророка і апостола національних українських змагань. Сама боротьба за Шевченкове свято, всі дні святкувань названо було «історичним моментом». «Українству,—каже той же М. Гехтер—предстояло скласти перед широким світом іспит політичної й національної зрілости... Відмовитись з міркувань тактичних од прилюдних святкувань—це значило б росписатись у своїм безсиллю й тим самим скомпромітувати цілий український рух. Зважитись знов на прилюдні святкування—це значило б спокушати долю й свідомо накликати на українство нові гоненія. Складна це була дилема, а розвязати її було необхідно. Такий момент цілком заслуговує назви історичного». Розуміється, ці всі заборони, цей увесь шум ювілейний, боротьба—все це мало й велике позитивне значіння в ділі, напр., поширення Шевченкових творів на селі і в місті й головне як виступ, як маніфестація консолідованих українських сил проти російського національного й державно-політичного гніту. Рух цей був, звісно, й революційний, поскільки він направлений проти самодержавія й бюрократичного гніту. Але... Шевченка від того не стали ні краще знати, ні глибше розуміти... По тодішніх українських газетах і журналах, що задавали тон, керували громадською думкою й направляли її, в часі роковин з'явились звичайнісінькі статті, що рішуче нічого нового про Шевченка не принесли.

«Рада», напр., в ч. 46-ому, за 26. II. 1911 зазначала, що день «Тарасових роковин» «зробивсь у нас справжнім національним святом, коли підводяться підрахунки нашій праці, здобуткам та втратам, коли голосніше озивається в людях їх українська совість, коли сміливіше лунає українське слово на пошану тому, хто те слово поклав в основу національного відродження нашого народу, поставивши його на сторожі народніх інтересів». Крім присвяченої Шевченкові передовиці, вміщено було в цьому числі статті: С. Єфремова—«Живе слово» (50 років минуло, як помер поет, а творча роля його тягнеться й досі, живе слово його ллється й тепер і тепер навчає, виховує й чарує); Ф. Матушевського—«Великі роковини» (перегляд життя й творчости поета в страшних умовах тодішньої Миколаївської дійсности); С. Дороша—«Кріпацтво в творах Шевченка» (Шевченко незвичайна, «космична сила»,

Шевченко—геніяльний плебей—протестант і разом з тим... «народній» поет...). Тут же фотографія Шевченкової могили з невідомими особами в «малороссийских костюмах» і вірш М. Вороного «Привид» (поет з'явився Вороному й дорікає йому й усім землякам своїм, що вони

«Пішли в найми, запродались,
Своє залишили,
Зацурали Україну,
Степи та могили»,

а Вороний виправдується, запевняє, що він не винен, і обіцяє вірно служити «Шевченковим ідеалам»:

«Мій батьку коханий! Люблю я Вкраїну,
Її не цурався я, щастя моє
Я в ній покладаю, за неї я згину,
Дам молодість, силу, здоров'я своє!..»

«Літ.-Наук. Вістник» озвався з приводу п'ятьдесятіліття Шевченкової смерти статтею керовника журналу проф. М. Грушевського «Два ювілеї» («Л.-Н. В.», 1911, III), в якій автор «тісно і нерозривно» звязує річницю Шевченкової смерти з річницею «визволення» селян. Знесення кріпацтва проф. М. Грушевський уважає за «многоважний» акт, за «радісну свободу народню», що пам'ять про неї сплелася з «сумною утратою великого страдника за український нарід і його поневолення». З смертю Шевченка, в звязку з знесенням кріпацтва, одкрились «перспективи побідного походу в народні маси освіти, культури, загально-людських і національних інтересів, до котрих звала всіх, великих і малих, сильних і сірих Шевченкова муза». Але надії ті не справдилися через тяжкі урядові репресії та й брак «планових заходів в тім напрямі з боку інтелігенції». «Тепер же,—каже М. Грушевський—культ Шевченка і в його особі—культ національного слова незмірно поширився, обхопив величезні маси пів-інтелігенції, йде сильно і незмірно в глибину народніх мас». В другім місці він же сказав, що Шевченко «з гарячим прив'язанням до свого народу, його традицій, інтересів, його надій на ліпшу будучину нерозривно звязав поважання до всіх благородних змагань чоловіка взагалі, з релігією національности з'єднав релігію людства», отже «ці провідні ідеї Шевченкової творчости стали провідними ідеями нашого національного відродження».

Заборона святкування роковин на Україні, що її передбачали вже заздалегідь, примусила роковини ті влаштовувати по-за Україною. Одно з таких святкувань відбулося і в Москві, влаштоване українською колонією, за допомогою росіян-москвичів. Зібрано було всі кращі сили наукові, літературні й артистичні – з Москви і з цілої України—і помпезно відсвятковано ювілей. Був спеціяльний «Комітет ювілейний», багато засідань, суперечок що до програму і т. д., ціла справа ця зробилася «питанням чести» московських українців і «почитателей» Шевченка, бо треба ж було «показати росіянам силу нашого генія». Комітет вирішив навіть видати спеціяльний ювілейний збірник, для якого обгортку у фарбах замовив аж у Берліні... Свято вдалося, і один з його організаторів С. Хвостов, дуже з того вдоволений, так писав у передмові до ювілейного того збірника (подавши перед тим вичерпуючу історію свята): «Батько Тарас—бідний колись кріпак—подивись, що сталось: далека Москва, вся Росія прийшли вклонитись твоєму генію і, пам'ятаючи заповіт твій, згадують тебе «не злим, тихим словом». Чи ти чуєш, чи бачиш, Тарасе? Як що чуєш і бачиш,

то не залишай нас, дітей своїх, і надалі, в тяжкій долі, а веди нас все вперед і вперед по шляху національного відродження»...

З самих статтів, у збірнику вміщених, немає жадної скільки-небудь цінної, з якимись новими висновками. У графа Де-ля-Барта (стаття «Шевченко—народній поет») Шевченко знов виступає, як поет народній. Учений знавець західньо-європейської літератури, зокрема провансальської середневічної лірики, Де-ля-Барт рівняє Шевченка з провансальським поетом, Фр. Містралем, робить екскурси в літературу инших західних народів, але зрештою, висновки його не нові: назва збірника поезій Шевченка «Кобзар» свідчить, на його думку, що Шевченко «зачисляє себе до тих народніх співців, що виспівували вчинки Морозенка, Сірка, Перебийноса»; Шевченко особливий народній поет—його творчість «є в один і той же час і найбільш удосконаленим зразком народньої творчости колективної і найбільш яскравим виявленням художнього індивідуалізма», «в його поезії народня душа, світогляд, вірування... знайшли собі найповніший вираз», його поезія «синтез епичної й ліричної народньої творчости України» («На спомин 50-х роковин смерти Тараса Шевченка», М., 1912). Але од народніх співців Шевченка одріжняє «вільне індивідуальне відношення до тої художньої форми, яку він надає своїм творам», також «відношення до тих подій, про які він оповідає». Говориться в статті, нарешті, й про те, що Шевченко, його поезія «є звено, що звязує поміж собою інтелігенцію й народ».

Другий учений Хв. Корш в статті «Шевченко серед поетів слав'янства» говорить про народню поезію, романтизм, античність, про розміри в поезії, про все і вже після того про Шевченка—про його... убогу освіту й заразом геніяльність. Далі акад. Корш переходить уже й до порівняння Шевченка з иншими слов'янськими поетами, соромить тих неуків, що порівнюють Шевченка з Кольцовим, вказує на схожість Шевченка з Міцкевичем і Прешерном і нарешті говорить про... ріжницю між Шевченком, що, мовляв, не виходив з рямок українського життя і не торкався інтелігенції, і Пушкиним, що хоч і витав по чужих країнах, по Франції, Англії, Іспанії, але був завжди росіянином, бо мав «російський дух, російський склад ума». Спільне у них—в однаковому відношенню до речей, бо «вони обидва були глибоко руські люди, хоч і належали до двох ріжних паростів руського народа, а вдруге тому, що вони обидва генії». В статті А. Калішевського («Мотиви поезії Т. Шевченка») є все, що вже ми не раз читали в ріжних ювілейних статтях: «народнє», «особисте», цітата з А. Григорьєва, знов порівняння з Міцкевичем і Пушкиним, «народність», «національність, «всесвітність», романтизм, релігійність («багато щиро-релігійного чуття», «релігійний пафос», «прояснене відношення до бога») також і «соціяльний мотив, що займає у нього далеко більше місця, ніж це думають».

З петербурзьких прихильників українства на присвяченому Шевченкові засіданні Академії Наук виступав з «Словом» про Шевченка акад. Овсянико-Куликовський. Спершу він говорив також про «історичний романтизм» в українській літературі (з паралелями з инших літератур), далі «установив» погляд на Шевченка, як на поета національного відродження, по-перше, і по-друге—як поета загально-людського. Проте звернув увагу він і на лірику Шевченкову, скваліфікувавши її, як лірику величезної сили, що її красу не перевищувала лірика Пушкина, Гете, Шіллера й Гейне й що її походження—«тайна генія».

Другий петербуржець М. Славинський в промовисто названій статті «Муза Шевченка и ее общественное служение» («Вестник Европы», 1911, виходить знов аж од Костомарова—творчість Шевченкова не індивідуальна, а продовження «народньої творчости—звязує Шевченкову «музу» з XVII ст. на Україні й кінчить тим, що, мовляв, «в творчості Ш-ка довершилося злиття народньої стихії з інтелігентською свідомістю, злиття органичне, нерозривне й плодотворне, яким створюється національність».

Що говорити за провінціяльні статті про Шевченка під час ювілею, статті, що, розуміється, лише повторювали, добре чи погано копіювали столичні панегірики поетові? На них не варто спинятись, хоч вони й дуже характерні (відомо, що повторення, наслідування иноді навіть краще, повніше характеризує саме явище, самий факт і більше дає історикові матеріялу для оцінки і окремих фактів і цілої доби). Візьмім на зразок хіба тільки одно святкування—в Кам'янці-Подільському, що його влаштувала «Просвіта» і що його опис надруковано окремою, як і в Москві, але, звісно, маленькою книжечкою. В цій книжечці є все: опис самого святкування (з панахидою і промовою на ній «пан-отця»), промова голови «просвіти» з особливою увагою про «культ» Шевченків, инші промови й доклади, в яких доводиться, що Шевченко «син мужика», «поет щиро-національний», «геній України», що він також і «всеслов'янський поет». Особливо характерний основний доклад. Це справжня енціклопедія шевченкознавства. Тут і «Останні дні і похорони поета», з уривками з спогадів К. Юнге, Костомарова, з уривками з «Щоденника» Шевченкового й промовами над могилою поета; тут і значіння рідної мови», з доказами од Славинського, Корша й инших про право української мови називатися мовою (тут і противники українства Флоринський і Струве). Далі в докладі йде розділ «Головні ознаки українського руху». Тут знаменито представлено розмову подільських українців з Шевченком, з тим, «чиє ім'я в'яже нас в одну національну цілість,—як каже автор статті,—за кого ми сьогодні так гарно та щиро молились». Шевченко питає: «Що робили ви з того часу, як я зажмурив свої виплакані в неволі очі? Що зробили ви для освіти моїх братів, для розвитку нашої матері України? Як сповнили мої заповіти?». Подільські українці відповідають: «Батьку! трудно нам було! Цілі десятиліття твоя поезія була єдиною радістю і надією тих, хто не мирився з гадкою про національну смерть українства, про неминучу його загибіль... Ні одно ім'я в нашій довговіковій історії не панує так нероздільно, не тішиться такою безмежною любов'ю, як твоє. Ми, як святиню, шануємо твої заповіти. Ми охочі стати до праці. Але... трудно нам було». Далі вони росповідають про заборону 1876-го року... про боротьбу з цензурою, про початок українського театру в 1872 році, про Лисенка, Старицького, Кропивницького, Заньковецьку — про всіх «корифеїв», про те, що «слава нашого театру стоїть високо, а п'єси Кропивницького і Карпенка-Карого—незгірші, як у драматургів инших країн». З дальшої розмови Шевченко довідується про «Світову Зірницю», про «Рідний Край» з «Молодою Україною» й иншу пресу українську, навіть про американську «Свободу» (18-тий рік видання), про книжкову українську продукцію (по даним «Книжной Летописи» р. 1909-го вийшло 191 видання—591910 примірників, на суму 113.865 карб., а р. 1910-го—196 видань, 518.230 прим., на 122084 карб.), про «Просвіти» по всій Україні й Галичині, про те, що «Кобзаря» перекладено вже на всі европейські

мови, що на пам'ятник Шевченкові зібрано на 1 лютого 1911 року 75.170 карб. 35 к., що «Імператорська Академія Наук в Петербурзі вшанувала поета святочним засіданням, що в академичній церкві одправлено по ньому панахиду (при чому «молоді обличчя (присутніх) мимоволі нагадували той давній час, коли й ти, батьку, молодий, веселий, стояв, може, так само у цій церкві і, повний надій, переживав релігійні настрої»), що в кімнаті в Академії, де жив колись поет, висить на стіні свіжа мармурова таблиця з написом: «Здесь жил и скончался Тарас Григорьевич Шевченко 25-го февраля 1814 г.—26 февраля 1861 г.» і т. д. і т. д. Останній розділ докладу: «Головні риси й значіння поезії Т. Шевченка». В йому знов «романтизм», «нарідність», цітати, порівняння, аналогії, далі, «переконуючий» уступ про національність. «Коли яка-небудь національність розбуджується до нового життя,—каже автор-докладчик—то це все одно, що народжується чоловік. Коли вона ще до того обдарована од природи великими духовними і всякими иншими здібностями, то це великий плюс для держави і для всього світа. «Українська національність—це факт»,—рішуче стверджує автор і подає уже підготовлений цілим докладом, але й без того добре відомий (років на сорок запізнений) висновок: «Шевченко з'явився виразником і «возбудителем» національного відродження України. В цьому і є величезна заслуга його перед Україною перш за все, потім перед Росією (?) і всією людськістю».

Подібні ювілейні брошури і в Галичині, звісно, були не кращі, тільки там вони були рішучіші, бо й цензура там була лекша, й галицькі українці раніше собі склали ідеал національний. В брошурі, напр., виданій також «Просвітою» (львівською) і на ті ж 50-ті роковини Шевченкової смерти, так дається розуміти поета: «Він перший учив нас, що Україна—святе, велике слово, котрого поганити ані зрадою, ані иншими гріхами не вільно, що душа наша не вмирає, що в своїй хаті своя правда і сила і воля! Він перший ростворив перед нами могили, щоб ми почули голос минувшини, він перший зазирнув у будучність і сказав нам, як і куди прямувати до луччої долі... Ось чому кожний українець і українка, кожна навіть дитина повинні знати, як жив, співав, мучився за Україну і вмер за неї її найбільший поет Тарас Шевченко... (Д. Лукіянович—«Про життє великого поета Тараса Шевченка, в 50-ту річницю його смерти», Львів, 1911).

Окремо можна поставити хіба такі праці на п'ятьдесятлітні роковини Шевченкової смерти, як статті М. Євшана під назвою «Тарас Шевченко» («Українська Хата», 1911 II—VIII і окремо: К., 1911) та реферат К. Тихоновича «Рай и Ад в поезии Т. Г. Шевченка, чувство природы и основные мотивы его творчества» (Варш., 1912). Обидві праці мають чимало хиб, бо автори їх тоді були лише початкуючі дослідники, молоді студенти, але обидві цікаві, як спроби оригінального підходу до Шевченка. М. Євшан поставив собі метою—змалювати образ Шевченка не тільки як поета, а й як людини, поклавши в основу студії саме останнє. Це був новий підход (до того була одна тільки брошура на цю тему О. Кониського «Об изучении личности Т. Г. Шевченка», Катеринос.,) і він був на часі. Євшанові проте не пощастило виконати це своє завдання й взагалі виповнити свої обіцянки що-до Шевченка—він хотів показати, напр., «його становище до епохи», він висунув гасло «любити Шевченка не ради нас, а ради його самого», тоб-то—пильно вивчати, досліджувати Шевченка, а не фетишувати його зглядно тих чи инших цілей, не поклонятися

імені поетовому. Але нічого цього Євшан не виповнив і не виповнив через те, що не досить добре вистудіював Шевченка, піддався впливам инших критиків (Бєлінський, Пипін, Веселовський, Овсянико-Куликовський, Новаліс, Ніцшер, і зрештою цілком одійшов од теми. Він спиняється на «самотності» Шевченка, що її так і не знищило життя, а навпаки—життя й люди «виводили Шевченка з рівноваги», він ніяк «не порадить з собою і раз на все стає відрізаним від людського довір'я, самотнім». Прихильник індивідуалістично-психологичної течії в критиці, Євшан, розуміється, і не подумав про соціяльно-класові основи Шевченкового світогляду й творчости, а соціяльні загострення й цілу революційність Шевченка пояснював саме його самотністю. Одірваність од людей, самотність, недовір'я — от що зробило його слово «лютим, фанатичним та запеклим супроти життєвої неправди, гайдамацьким... Ціною крови власного серця, виробивши собі право на іронію та песимізм (!), поет підготовив собі грунт під виступлення, як обличителя жорсткої світової неправди... Сила його слова не мала тепер ніяких гряниць, ніяких перегород... починають будитися (в йому) струни зловіщі, пророчі»... З другого боку, під впливом Драгоманова, Євшан уважає, що Шевченко «не розумів сучасного йому моменту», виявляв «квасний патріотизм московських слов'янофілів (у «Посланії»), як Метлинський і инші українські поети 30-х і 40-х років[1]) і що навіть «він не мав почуття перспективи ані почуття міри і був до кінця життя творцем примітивним (!)». Розглядає після того Євшан релігію Шевченка, його естетику і нарешті робить уваги про еволюцію його творчости взагалі, евоцілюції «основного акорду усієї творчости—поетового сентименту». Та ця частина книжки Євшанової (що повинна була б бути найцікавішою) після перевірки виходить («уви!») звичайнісіньким переказом книжки А. Лісовського («Главные мотивы в поезии Шевченка», Полт., 1896) про розвиток творчих сил поета від «поезії життя» («Наймичка») через «поезію почуття» («Катерина») й «поезію сили» («Гайдамаки»)—до «поезії правди» («Неофіти»)...

Брошуру Тихоновича цікавою робить власне оте порівняння, «сопоставлення» світлого й радісного в творчості Шевченка (природа, краса, естетизм) з «темним царством» гніту соціяльного, на якому докладно спиняється автор, хоч стільки ж докладно говорить він і про релігійність Шевченка і запевняє навіть, що «релігійність була канвою великої душі нашого поета»...

Цілковитим винятком з великої кількости ювілейних статтів про Шевченка в 1911 році надрукованих, можна вважати тільки статтю В. Львова-Рогачевського, що хоч має шаблонну назву «Первый народный поэт Т. Г. Шевченко» («Современный мир», 1911, II), але трактує поета, як співця убогого селянства, кріпаків і наймитів. З усіх поетів, що змагалися до збратання бідарів, Шевченко поставлений на найперше місце за-для того, що соціяльні моменти виступають у нього найвиразніше. До того ж автор подає також і характеристику доби Шевченкової і хоч не зовсім повно, але виразно становить поета в звязок з нею і в залежність од неї.

---

[1]) Євшан договорився навіть до того, що ладен назвати Шевченка навіть «реакціонером в певному змислі», бо ж він, мовляв, «жалував у неволі, що дався піддурити і писав за чужою намовою вірші погані, боявся своєї спільности з тодішніми передовими людьми, боявся всяких нових, свіжих ідей на Україні (!?)».

Крім цієї (Львова-Рогачевського) спроби марксівської оцінки Шевченка, такою ж можна уважати й статтю-промову—на впорядкованому українською еміграцією року 1911-го в Парижі Шевченківському святі—А. Луначарського (що її надруковано вперше по-українському у Львові р. 1912-го, а потім вдруге таки по-українському в Полтаві р. 1917-го і в російському перекладі з українського видання 1920-го р.). Луначарський, правда, уживає ще епітет «народній» що-до Шевченка (сама стаття зветься «Великий народній поет»), цітує Костомарова, наводить на доказ «народности» Шевченка і зовнішні факти його біографії і внутрішній звязок його з селянством через його «мужицький Кобзар». «Ніде й ніколи возродителі і воскресителі національної поезії не були такими яскраво народніми, як Шевченко»,—каже Луначарський. «Великі народні поети, палко відчуваючи минуле й сучасне свого народу, переймаючи зміст з його пісень та легенд, творять літературну мову на підставі безпосередніх студій звичайної народньої мови. Але часто також переймають багато вони і по змісту і по формі з загально-людської культури і підносять народню поезію не тільки на високий ступінь стилістичної досконалости, але навіть до рівня чистої інтелігенції... Не те у Шевченка. Його книга справді народня книга. В ній немає й сотні рядків, що їх не зрозуміє звичайний селянин». Далі Луначарський говорить про «національність» у Шевченка. «Шевченко—не тільки поет національний, але й поет націоаналіст... Націоналізм Шевченків є, певна річ, ворогування, але тільки до гнобителів. Його націоналізм, як і ціла його ніжна душа, найбільше й передовсім—повний любови (до своєї національности)». Порівнявши Шевченка «з иншими великими поетами націоналістами»—він каже, що «ні один із них, навіть великий з великих—Міцкевич, не виявив своєї любови до рідного краю в такій зворушливій формі, з такою шаленою силою». Далі Луначарський погоджує націоналізм Шевченка з його революційністю, національні мотиви його творчости з соціяльними, що їх лише уважає він за основні, істотні риси Шевченкової творчости, переконання й світогляду. «Українська мова—не лише мова його народу, це мова народня, демократична, селянська. Українство для Шевченка це не сама тільки нація—це клас, пригноблене селянство... Націоналізм Шевченків наскрізь пронятий демократичним і революційним почуттям... він має певну соціялістичну цінність і не суперечить з новішим соціялістичним світоглядом... Шевченко передовсім належить працюючим класам свого народу, та вкупі з тим—він святий поет революційних низів усього світу». Після того, спинившись на віщось на «релігійності Шевченка» («Шевченко по-своєму був релігійний: він любив біблію й євангеліє; через те, що, мовляв, переважаюча більшість мотивів св. письма в основі своїй «демократично-республіканські й комуністичні», релігійність Шевченкова не стоїть між ним і нами, вона в нього природня, як у людини лихоліття, що вірить у тріумф найвищої правди, і нічого спільного не має з релігійністю офіціяльною»),—після того Луначарський дає свій остаточний висновок—погляд на Шевченка: «Великий Шевченко тим, що він поет української нації, а ще більший тим, що він поет народній, над усе ж тим,—що він поет глибоко революційний і по духу своєму соціялістичний».

Столітній ювілей народження Шевченка (1914-го року) проходив загалом під тим же кличем, з тими ж основними поглядами на поета,

що й на п'ятьдесяті роковини його смерти тільки в ще тяжчих обставинах цензурно-урядового гніту, ніж у 1911-тім році. Оскільки енергійно взялися готуватися до Шевченківського ювілею, остільки завзято почали організовувати ріжні чорносотенні зграї, боротьбу проти цього і в кінці таки перемогли: Шевченківського ювілею не було (історія цієї «перемоги», усіх заборон, цього «німого» ювілею можна знайти в спеціяльних статтях і ювілейних оглядах по журналах «Украинская Жизнь» 1914, II—ст. С. Єфремова «На текущие темы»; «Л.-Н. В.» 1914, II ст. М. Грушевського «Шевченкове століття» і С. Черкасенка «З українського життя»; «Укр. Хата», 1914, III-IV, ст. О. Ковалевського «Ювілей Т. Шевченка і його наслідки»; в спеціяльній брошурі «Шевченківські дні» К., 1914; в кн. С. Єфремова «Шевченко», К. 1914—статті «Нечуваний ювілей» і т. д). Звичайно, ці цензурно-поліцейсько-попівські заборони не могли не вплинути й на досліди над Шевченком під час столітніх роковин його народження: замісць спеціяльних і ширших монографій та розвідок вміщувано по журналах і газетах українських і російських силу-силенну бойових, протестантських статтів, як і в 1911 році. Автори тих статтів починали з Шевченка, а кінчали українською справою взагалі, її історією, значінням і майбутньою її долею,—одно слово, Шевченківська література 1914-го року не принесла знов таки (як в 1911 році) нічого спеціяльного, оригінального і дуже чимсь цінного (за винятком хіба кількох статтів науково-дослідчого характера в «Збірнику пам'яти Тараса Шевченка», вид. Київ. Наук. Тов., К. 1915), отже й загальні погляди на поета лишились ті самі (Шевченко—поет національний, пророк національного відродження і т. д.) і той самий культ його поширювався й поглиблювався по Україні. Найхарактерніші з цього погляду статті: М. Грушевського—«Шевченкове століття», «Л.-Н. В.», 1914, II («З столітньої перспективи все ясніше вирисовується перед нинішнім поколінням величний і радісний момент приходу на землю українського «Апостола правди», національного пророка, котрому судилося відкрити нову епоху в життю нашого народу», хоч тут же говориться, що Шевченківське свято «мало заразом стати святом загального поєднання всіх, без ріжниці народу, віри і стану»; також М. Грушевського стаття «Великі роковини» в «Збірнику Пам'яти Тараса Шевченка», К., 1915 («Шевченкове століття, що ми поминаємо цього року, являється заразом ювілеєм українського відродження—святом, переглядом, обрахунком його розвою на протязі цього століття, так тісно звязаного з життям, творчістю і культом його національного поета»... Це відродження, «розширяючи свій громадський і політичний обрій, розсуваючи все далі рами своєї культурної, соціяльної, національної роботи, з незглубимої скарбниці вищої мисли свого поета черпало все нові й нові гасла свого нацонального походу»... З народнього кобзаря ставши першим національним поетом україни, Шевченко з дальшим походом української мисли, українського життя ставав апостолом соборної України, великим вождем, що вводив її в нові володіння її обітованої землі, віщим пророком, що відкривав перед нею нову землю і небо нове, в них же правда живе!..»; М. Данька «Национальный момент в произведениях Шевченка», «Укр. Жизнь», 1914, II («Украина охвачена беспредельным чувством поклонения перед своим поэтом... Среди моментов, поднявших творчество Шевченка на такую головокружительную высоту, одним из наиболее важных является момент национальный... Развитие культа Шевченка в последние годы

является следствием национального возрождения украинства в последнее десятилетие или, правильнее сказать, элементом этого возрождения... «Многие произведения Шевченка как бы созданы для того, чтобы служить лозунгами национального движения... Для развития национальной психики украинского народа Шевченко сделал бесконечно много. Произведения его сами по себе уже являются могучим звеном, связующим миллионы украинского народа... В произведениях Шевченка высказаны резко и выпукло не только вполне определенные национальные, но и национально-политические идеалы познавшего себя народа»...). Ф. Матушевський, в тій же кн. «Укр. Жизни», в статті «Т. Г. Шевченко в исторической обстановке» також трактує Шевченка, як «провозвестника возрождения украинского народа», хоч і досить виразно відокремлює його від його попередників—представників дворянсько-«демократичної» групи українських письменників, а О. Ковалевський в статті «Ювілей Т. Шевченка й його наслідки» («Укр. Хата», 1914, III-IV) говорить власне не про Шевченка, а з приводу Шевченка—про пасивність української інтелігенції, про те, що, мовляв, «сучасне українське громадянство боротися за свої національні інтереси, за свою національну гідність не може й не хоче», цей воює в лавах «молодих» з «старими» українцями (з газетою «Рада»), не даючи при тому ніякої своєї думки, не встановлюючи свого, якогось иншого погляду на Шевченка. Окремо стоїть книжка С. Єфремова «Шевченко», К. 1914, в якій автор дає кілька цікавих статтів-причинків до питання про цензуру на Шевченка й погляди на його офіціяльно-урядових кол («Шевченко в світлі офіціяльної критики», «Поет і жандарм») та до історії самого «Кобзаря» і виданнів його («Недбале видання», «Пропала книга—книга знайшлася», «Знов пропала книга»).

Не менше характерні і того ж порядку статті про Шевченка містять галицькі українські журнали та газети в дні столітніх роковин народження Шевченка (що пройшли в Галичині без спеціяльних цензурно-поліцейських заборон). З тих статтів досить вказати хоч би статтю проф. Смаль-Стоцького «Ідеї Шевченкової творчости», в ч. 58-59 «Хроніки Наукового Т-ва ім. Ш-ка у Львові», за р. 1914 («Ідея націоналізму... першого у нас Шевченка захоплює усією силою і находить в ньому свого найшляхетнішого речника... хоч у його немає «ні крихіточки того шовінізму, того месіянізму, яким якраз визначаються передові тодішні люди між москалями, поляками й инш.»... «Своїми історичними поемами запалив Шевченко почуття національне, привів до свідомости земляків те, що було оповите густою мракою... схопив змисл історії України і визначив українському народові ясну мету... Шевченко, як ніхто инший—національний український Кобзар... Не яка-небудь пропаганда зробила Шевченка в українськім народі великим—самі глибокі ідеї творчости поета-пророка витворили широкий, майже релігійний культ Шевченка... і — нема ніякої сили на світі, щоб вирвати з серця любов народу до свого великого генія—пророка»). Другий автор Д. Лукіянович у виданій львівською «Просвітою» популярній брошурі «Про життя Тараса Шевченка», Львів, 1914—говорить між иншим таке: «Кожний свідомий українець шанує в Шевченкові не тільки великого поета, але того, що посіяв нові гадки, новий клич кинув, підняв перед народом новий стяг на місце давнього, козацького, котрий похилився і впав. Шевченкові гадки сталися джерелом нашого народнього

відродження та й донині вони живуть в нас і дають нам животворну сил. Тому-то називають Шевченка нашим апостолом... «Нас учать в істор. про життя королів і князів. А Шевченко—то наш князь і король, наш гетьман і кошовий, хоч не мав війська, тільки любов у серці і не мав збр. лиш—могутнє слово». Той же автор в иншому місці («Про Шевченк. твори», Львів, 1914) зазначає, що Шевченка усякий читач однаково добр. розуміє й любить («сирота без роду, чумак і бурлака, безжурний коза. і закохана пара, убога вдовиця, бідний кріпак і наймит... «дівчатам читай. «Катерину», вони слізьми вмиватися будуть, «мами» заплачуть, як пр. читаєте їм «Наймичку»...) і що не підслухав він, що кожному подобаєть. і про що треба писати, а «Бог йому так дав». Надто «щиро й прихильн. відноситься Шевченко до мужика (хоч і инші, мовляв, українські письменник. «мужицьке життя описують докладно,—зате нашу літературу називают. демократичною»): «Кожна мужицька кривда болить його самого... і то. вважають Шевченка мужицьким поетом і так його називають». Та «Шев. ченко відчув не тільки горе і кривду людини, але й те нещастя, яке впал. на цілий нарід. Тим нещастям була втрата самостійної держави. Отже Шевченко тужить за нашою минувшиною, оспівує її славу, учить нас. любити і звязати з нею нашу думку, нашу працю, наші стремління. Він вижидає тої хвилі, коли буде вільна Україна, а на ній братерська слав. «без хлопа, без пана». Такий ідеал він показав нам».

Та найвиразніше цього роду погляди виявились у промові Ст. Томашівського на ювілейних зборах Львівського Наукового Товариства ім. Шевченка (10. III. 1914). «Шевченко—сказав він—був і є персоніф. кацією відвічних змагань України до політичної й культурної самості. ности... Шевченка належить до тих великих постатей українськ. минувшини, яким прислугує велика історична назва творців нації». Томашівський називає далі инших «творців нації» української, що з ними в. рівняє Шевченка—це: «Володимир Святий, що перед 9 сотками літ застр. мив над Востоком свої переможні стяги... Роман Великий—перший творец. всеукраїнської держави перед 700 роками... Богдан Хмельницький—то. Мойсей, що вивів націю з пітьми історичного забуття й поклав основ. під новочасну національну ідею України. «А після Богдана аж по нинішн. день одна тільки велика стать у нашій історії—Тарас Шевченко»,—закінчує Томашівський. «З елементів традиції і живлових утаєних сил люду створи. українську національну думку, якій ім'я: політична і культурна самості. ність, не тільки супроти Польщі, а й супроти Московщини... Без Шевченк. нема української нації! («Хроніка Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львов. 1914, ч. 58—59).

Столітній ювілей народження Шевченка приніс, таким чином, новий ряд статтів, промов, оцінок Шевченка, що остаточно встановлюють погляд. на його, як на поета національного, як на апостола національного відрод. ження України і навіть пророка її політичної самостійности. З таким поглядом на Шевченка ніяк не могли помиритися, як ми бачили, чорносотенці російсько-українські [1]). Вони в першу чергу нацьковували на Шевченк.

[1]) Спроби специфічної, з чорносотенного погляду, оцінки Шевченка з'явилис. ще раніше серед «питомих» галицьких патріотів, прихильників «найяснішого цісаря» і оборонців заскорузлого, клерикального міщанства, як це вияснив М. Драгоманов у розвідці «Шевченко, українофіли і соціялізм» ще 1879-го році, а пізніш. уже й у нас. Поки панували в критиці і в суспільстві погляди на Шевченка, як

й на українство взагалі російський дворянсько-жандармський уряд, але пробували й писати теж і прищепити своїм «читачам» свої погляди на великого поета. Серед цих «публіцистів було багато й землячків, «тоже малоросів». Розуміється, вони нікого не загітували, хіба може благочестивих попиків, земських начальників, ісправників та станових приставів на широкій Україні, що робили кожен свою кар'єру і «старались» перед вищим начальством. Це все мало торкалося проте Шевченка і не змінило відношення до нього української інтелігенції... Невідомо, як стояла б справа з вивченням Шевченка після столітнього ювілею і з розвитком поглядів на його... бо в тому ж 1914 році вибухнула світова війна і аж до 1917 р. припинила навіть розмови (зачинено усі газети українські й журнали) про Шевченка... 1917-ий рік приніс лютневу революцію—саме на Шевченківські дні. Захвачена новими можливостями—в національній, культурній і політичній ділянці укр. інтелігенція й тепер не спромоглася якось инакше, ширше й глибше поставити справу з Шевченком. Ім'я поетове використовувано, як і раніше, при потребі, найбільше в поглиблюванні й поширюванні національно-державних ідей українських, святковано його роковини і рішучо нічого не було зроблено для справжнього вивчення Шевченка, навіть для наукового видання його творів (закордонне видання Лепкого в рахунок не йде). Зате до кінця сказано було про національне значіння Шевченка і особливо про ролю його в боротьбі за політичну самостійність України. Немає потреби переглядати цілої купи Шевченківської літератури—власне також найбільше ювілейних статтів, заміток, промов—за 1917—1919 роки, бо вся вона надто одноманітна. Усі статті писано

поета народнього (простонароднього), і поки не були відомі (бо не були друковані через цензурні заборони) антицарські, антипанські й антирелігійні його поезії, доти, розуміється, не було й виступів чорносотенних критиків з своїми «поглядами» на Шевченка. Повний «Кобзар» і вільніша після 1905-го року цензура викликала голоси цих критиків, при чому всі вони—свої землячки (Демченки, Савенки, Мерції) й чужі борзописці (Меншикови, Муретови, Погодіни), просто хулігани й хулігани рафіловані (напр., «бувші» марксисти на зразок П. Струве),—всі вони не про самого Шевченка писали, а про Шевченка й про Україну й український рух заразом, всі вони на гвалт били через те, що їм не давав покою сепаратизм український, «колебаніє устоєв», зазіхання, мовляли, на «єдиную святую, неделімую» й т. и. Шевченко був для них або просто приводом—щоби цькувати тих сепаратистів, або й сам по собі ворогом їхнім, оскільки сами українці підпирали свої національні домагання (довший час цілком невинні, наскрізь культурницькі) цітатами з Шевченкових творів. Надто в 1911 і в 1914 р.р. заворушилася ця смердяча зграя, в звязку з двома Шевченковими ювілеями. Але ще в 1910 році двоє землячків—«тоже—малоросів»—почали кампанію проти Шевченка—один М. Лободовський, що йому не сподобалась Шевченкова «Марія» і що написав свою «Марію» замісць поетової богохульної («Перегляд поеми «Марія», Харк., 1910), а другий Я. Демченко, що виступав з «обороною» Шевченка проти його хулітелів («Оклеветание Шевченка некоторыми патриотами», К., 1910) і дав прекрасний зразок пристосування Шевченка до... найчорносотеннішого чорносотенства, небувалу спробу фальшування, висмикування потрібних наразі уривків і окремих слів з Шевченка для своїх цілей. Демченко доводить в супереч Савенкові, Шульгину й иншим, що Шевченко і не революціонер, і не сепаратист, і не атеїст, що це брехня, ніби «муза его глумилась над святыней и стремилась сорвать венец с чела государя». Шевченко,—каже Демченко—покаявся в написанні кількох революційних і антидержавних поезій, значить, він ніякий революціонер». «Шевченко,—зазначає він далі,—был человек глубоко религиозный, который вспоминает о боге чуть не на каждой странице своего «Кобзаря» и велит нам молиться Богу и надеяться на него»... «Вы назвали безбожником христианнейшого поета—звертається Демченко до «некоторых патриотов»—і на доказ цього цітує Шевченкові слова, вириваючи їх з ріжних місць, про бога, святих і т. д. Що Шевченко не тільки не сепаратист, а «государственник

хоч і рижними авторами, але більше-менше однаково що до їхньої сути—підходу, трактовки і висновків, бо їх витворила одна доба, однакова обстановка політична, ті самі настрої, враження й переживавня. В першій ліпшій статті чи брошурі зустрінемо такі рядки, як, напр., у дуже колись поширеній брошурці патріотично-демократичній «батюшки» з Проскурова на Поділлю (були й такі «батюшки», особливо на початку революції, в романтично-невиразну її добу) К. Ванькевича «Оборонець Скривджених»: «Всюди нині по широкій Україні лунає ім'я Батька Тараса Шевченка і по багатих містах і по бідних глухих селах гучно «утворюється» його пам'ятка... Або: «Слава борцям за свободу народню, за його свідомість і кращу будучину! Слава Батькові Шевченкові, як найщирішому оборонцеві Українського народу. Слава!» Те саме, такі ж загальні фрази про Шевченка, про його любов до України («та знав Шевченко, що се він терпить за свій народ, за свою неньку Вкраїну) і про потребу любови до нього від «усіх українців» («нехай же не буде на Вкраїні ні одної хати без Шевченкового «Кобзаря»),—те саме прочитаємо і в брошурі, напр., Б. Заклинського «Хто це Тарас Шевченко?» (Кам.-Под., 1918,—Косів, 1919); також і в инших, особливо провінціяльних виданнях, напр., в брошурці П. Курінного «Про Тараса Шевченка» (Умань, 1919): «Як гарний син (свого народу) він безкрає кохав свою «Неньку-Україну» і в цілій низці своїх творів старається передати це кохання громаді. «Шевченко кохав Україну всю, до найменшої билиночки, до останньої стеблиночки... «Бачив... своїх земляків, що... бога зневажають, всі сили кладуть, щоб допомогти чужинцям розіп'яти нашу кохану Неньку-Україну»...

и при том более сознательный и убежденный, чем его хулители», Демченко доводить знов цітатою з передмови до «Гайдамаків», з Шевченкового побажання в ній, щоб «нерозмежованою» була «на віки од моря до моря слав'янськая земля», та ще тим, що... «А. И. Дубровин (колишній «лідер» російського чорносотенства) в своем «Русском Знамени» никогда и не упоминает о малорусском сепаратизме». Вся справа з «малорусским сепаратизмом» і з обвинуваченням у йому Шевченка пояснюється, на думку Демченка, тим, що, по-перше: «право издания произведений Шевченка приобрел у наследников покойного один выкрест, недавно умерший, который потом каждый раз переуступал это право gratis украинофилам-юдофилам, которые в 1907 году и напечатали их с нецензурными добавлениями»; по-друге: що «легенда о малорусском сепаратизме, очевидно, еврейского происхождения и рекламируется евреями и их агентами в своих целях» і, по-трете: що «гнет малорусского патриотизма в новейшее время со стороны Петербурга (прохопився таки правдивим словом «землячок»!) заставил часть украинофилов вступить в союз с евреями»... і ця «часть украинофилов сдвинута была еврейским влиянием в сторону нигилизма, социализма, демократизма и. т. п.».

Такі «мудрі» оборонці Шевченка не часто траплялися у нас навіть серед землячків, а частіше всього чорносотенні публіцісти, як «некоторые патриоты», що з ними полемізує Демченко, «роз'ясняли» Шевченка до кінця. В 1914-тім році вони особливо енергійно «висловлювали» свій погляд на Шевченка і надто протестували проти поставлення пам'ятника Шевченкові в Київі. З протестами виступали вони і поодинці, як от харківський професор Вязигин, цей «потомок чугуевских казаков и уроженец Харьковской губернии», що «еще в раннем детстве с увлечением и наслаждением читал произведения Квиткы, Котляревского, Шевченко» і Старий Дід (М. Лободовський)—харківський «старожил» і однодумець Вязигина,—виступали вони й «колективно», як от «совет киевского губернского союза русского народа», що надіслав з приводу проектованого пам'ятника Шевченкові «докладную записку» міністру внутрішніх справ «с усерднейшей просьбой не допустить постановки в Киеве памятника Шевченко», щоби не стояли поруч пам'ятники—Богдану Хмельницькому «об'единителю Руси Малой с Русью Великой» і Шевченкові, «ненавистнику того об'единения, пропагандисту раз'единения, богохульнику и анархисту». Вязигин в своєму

«Страдник за народ батько Тарас Шевченко... у своїх віршах співав про красу України, про її славне минуле, про її недолю... Виразно зазначав ворогів народу, кликав їх до справедливости, піднімав народ до боротьби во славу святого христового слова... Через те, мовляв, «по смерті його і до цього часу не втихла скорб-туга по нім на всьому просторі України. Навпаки... слава Кобзарева все більш здіймається і запалює все нові та нові серця»... В присвяченому Шевченкові числі газети «Село» (Кам.-Подільський, 1919, III. 11) його називають «великим нашим вчителем, натхненним пророком, апостолом України» (стаття «Великі роковини»); «великим страдником, що був рідному краєві апостолом добра і правди,ознакою нашого національного відродження та найліпшою надією на кращі часи» (ст. «Наше велике національне свято»), а М. Фугалевич кінчить свою статтю («Великий Кобзарь України Т. Г. Шевченко») так: «Великий Народе Український! В дні 10 і 11 березоля (25 і 26 лютого ст. ст.) завше відвідуй Шевченкові свята, благослови день (10 березоля) народження Тараса Григоровича Шевченка, апостола твого визволення і страдника за твою кращу долю, оплач день (11 березоля) дочасної смерти цього Великого Сина України і все споминай його в серці своїм!». В другій Кам'янецькій газеті «Наш Шлях», у ювілейному також числі, говориться, що «з іменем Шевченка на устах повстали українці в 1917 році проти царату і неволі, його ім'ям звідусіль—з півночи, з Кавказу, з Сибіру, з Кубані, з в'язниць скликалися українці на берега сивого Дніпра, в серце України, золотоверхий Київ, щоб «в сім'ї вільній, новій, спом'янути не злим, тихим словом» свого пророка, свого натхненного проводиря» (мовляв,

---

«Особом мнении» («Харьк. Ведомости», 1914, ч. 1486) протестує проти святкування столітніх роковин народження Шевченка, ухваленого Харк. Міською Думою, і проти пам'ятника Шевченкові—з тих же міркувань, що й київські союзники, причиною ж було його знакомство з повним «Кобзарем», бо воно, мовляв, «разрушило взлелеянный с детства образ поэта-народника, страдающего за малых, слабых и обиженных и среди несчастий сохранившего «теплое религиозное чувство и страх Божий». Ще б так «не разрушило!»... У «Старого Діда»—фальсифікатора «Марії» і «перекладаря» «Святого письма» той «образ поета народника» «разрушила» саме ота єретична «Марія», що він бідолашний прочитав її теж у повному «Кобзарю» тільки на восьмому десяткові (свого віку)—і він підтримав Вязигина (Лист до «Х. В.», 1914, ч. 1489), а од себе додав, що власне «Шевченко только по языку близок украинскому народу, а по вере он—чистый еврей»... Виступили з приводу Шевченкових роковин також і галицькі москвофіли, і свій «погляд» висловили «на чистейшем русском языке» (заховуємо точно мову і правопис): «Кто у насъ въ Галичинѣ чествуе память православного Шевченка? Справдѣ смѣшной свѣт! У насъ въ Галичинѣ чествуютъ православного хлопского поэта мазепинцѣ, поляки, іезуиты, жиды и кажутъ, що Шевченко ихъ поэтъ! Шевченко спѣвавъ свои власни пѣсни про хлопску недолю та неволю и про панску несправедливость и немилосердіе. Кром того подавав имъ рады та оборонявъ противъ панско-польскихъ и жидовскихъ напастей, то жалобами перед урядами на вороговъ русского народа. За се русскій народъ на Украинѣ дуже полюбивъ Тараса Шевченка, бо видѣвъ, що онъ ихъ щирый пріятель, защитникъ и добродѣтель... Кажутъ, що Шевченко не нашъ, не русскій, а мазепинскій поэтъ, то и мы скажемъ, за кого мы уважаемъ Шевченка: Шевченко нашъ хлопскій, русскій православный поэтъ... Мы русскіи православныи мусимъ учтити память нашого крестьянского православного поэта, который цѣлу жизнь свою боровся за нашу лучшую долю» («Русская Земля», Перемышль, 1914, ч. 9)... Після цього вже пряма дорога до «Нового Времени» з його телеграмою під час роковин про те, що ніби в Київі мають перед Думою червоні прапори з написами:—«Да здравствует самостійна Україна»! «Да здравствует Австрія! Долой Россию!» І що ніби демонстраціями «руководит студент-еврей, раз'езжающий верхом на белой лошади и делающий свои распоряжения»...—Було й таке...

сповнилися заповіти Шевченкові!) і далі: «Іменем Шевченка, во ім'я його народолюбних і братолюбних ідей збирається Центральна Рада в складі демократії всіх народів України... Вирвавшися з пут, титанично творить український нарід по слову Шевченка державу, посуває науку, перетворює релігію, людські стосунки, підносить культуру свою в тяжких муках... «Кобзарь» Шевченка—євангеліє українського народу, скрижалі, які зійшли з гори будучини на долину сучасности до рабів, до безсловесних тварин, гнівний, справедливий пророк, новітній Мойсей... А велика сила духу (народнього) творить апотеоз своєму творцеві, звисочає могилу його над Дніпром і жовтими безконечними ланами аж до вічно-блакитного неба»... (Ст. Іл. Косенка—«День народження Т. Шевченка — день воскресіння України»). Отже—всі ідеали Шевченкові (а вони, виходить, укладалися в змагання за національну культуру і найдалі—ба політичну самостійність України) здійснено—досягнуто геть чисто всього, що потрібно Україні—і можна представити вже й апотеоз її щастя й величи... Та найвиразніше висловив цю думку М. Шаповал, в брошурі «Шевченко і самостійна Україна» (К., 1918). Порівнявши спочатку навіщось Шевченка з «сладчайшим христом», він каже: «На світанку нашої волі, коли в світовій процесії народів, ідущих по шляху поступу, гордо піднявся вгору прапор нового державного народу з написом «Самостійна Україна»—згадаймо, братіє, великого провозвісника нашої свободи, чарівного борця за Самостійну Україну і сладчайшого її поета, згадаймо вільно і достойно, не в катакомбах і підземеллях, а на широкому просторі землі нашої, під ясним блакитним небом на чистому повітрі Самостійної Української Народньої Республіки! «Національно-політичний світогляд поета, — каже Шаповал, далі — можна вкласти в невеличку схему: чого треба для України?—Своєї хати. Хто винен, що її нема?—Богдан, зрадники, перевертні, громадська мерці і сліпці. Хто ворог України?—Московщина. Що треба робити?—Визволятись з ярма. Якими засобами?—Збройне повстання, ненависть до ворога, треба уміти жертвувати всім: собою, душею, богом, людьми—взагалі, всім... «Коли б хто спитав — в якому одному-двох словах виявляється «своя хата», то ми тепер скажемо, що ці слова: «Самостійна Україна!». Такий «катехізис» склав М. Шаповал українській інтелігенції,—пояснювати його, здається, немає потреби... Але це ще не все: «Коли б поет був живий—каже він — ви б його побачили в ряду активних борців, у вільних козаках чи гайдамаках, чи січових стрільцях... «Великий захисник прав трудящого народу (навіть) найбільший демократ український, кріпак-селянин був першим поетом Самостійної України»... І от тепер, мовляв, здійснено цілком заповіти Шевченків! «Великим здвигом народніх сил кращі сини українського народу, ті, що люблять справді Шевченка, проголосили Україну самостійною. «А до того я не знаю бога»—тепер він може полинути до бога молитися і миритися. День 9-го січня 1918 року (проголошення Самостійної України) примиряє Шевченка з богом правди і з своїм стражданням» [1]). Треба

[1]) Наукових праць про Шевченка в ті часи (1917—1919 р.) не було майже ніяких, як сказано вже вище, а які й були, то вони ставили собі якісь спеціяльні завдання, напр., студія В. Щурата «Шевченко і поляки, основи взаїмних звязків» (Львів, 1917), що досліджує ще раз і найповніше питання про впливи Польщі на Шевченка (докладну рецензію на неї М. Новицького вміщено в II-III кн. «Записок Іст. Філол. від. Всеукр. Акад. Наук», К. 1923). Такого ж характеру і инші статті, вміщені, на

думати, що життя поставило б нарешті перед українськими науковими колами і в минулій політичній ситуації (національно-державного періоду) справу глибокого й доцільного шевченкознавства, та період той був надто бурхливий і короткий (1917—1919), і глибших студій над Шевченком, що, може, принесли б і якісь инші, на його погляди, в суспільстві, так і не було роспочато.

Ці инші погляди з'явилися в Шевченківській літературі вже за нових часів, після соціяльної революції, після жовтня, який остаточно утвердився на Україні лише в 1920 році, по ліквідації фронтів. До зміни поглядів у суспільстві на Шевченка могла спричинитись тільки марксівська критика, що вивчає письменника на тлі соціяльних і економичних відносин його доби, звязуючи його з його класом, з певними суспільними групами, що впливають на письменника і т. д. Та першим статтям про Шевченка нової доби, статтям, що почали з'являтись уже в 1919 році — далеко ще було до справді марксівських—вони здебільшого тільки глибше й докладніше спиняються на соціяльних і революційних мотивах Шевченкової творчости, але без належного марксівського аналізу. Замісць пророка національного відродження України, замісць борця за «народні» інтереси, тут, у цих статтях—Шевченко виступає, як пророк просто революції, далі—соціяльної революції, як борець за інтереси працюючих,—але думки ці подаються не як висновки після докладного аналізу, після науково-марксівського студіювання Шевченка з його оточенням і епохою, а як фрази, зложені ad hoc, наразі, на підставі тих чи инших уривків з його поезій (і теж найчастіше з нагоди Шевченкових роковин!), по давньому ідеалістично-критичному методу. Думки ці не дають також майже нічого нового для нового розуміння Шевченка, бо ж і критики національної доби (А. Крушельницький, С. Дорош, Ф. Матушевський, Тихонович і инші) спинялись на соціяльних мотивах творчости Шевченка, а А. Луначарський і особливо Львов-Рогачевський ще в 1911 році дали спроби марксівської оцінки його творчости і значіння. Розглядаючи Шевченківську літературу післяжовтневої доби, доводиться отже погодитись з М. Панченком (стаття «Спроби матеріялістичного освітлення творчости Т. Шевченка в літературі», «Книга», 1923, II), що хоч «марксистський світогляд захопив під свій вплив широкі кола істориків, критиків, публіцистів», ця література від самого Жовтня і «до наших днів» (тоб-то до 1923-го року, коли ту статтю написано) «для матеріялістично-діялектичного освітлення творчости й особи Шевченка... нічого грунтовного, значного не дала».

і розвідка В. Щурата, в 119—120 т. «Записок Наук. Тов. ім. Ш-ка у Львові» (Львів, 1917). На Наддніпрянщині й того не було. Були статті спеціяльні по журналах, але стільки незначні, а часом навіть химерні, що їх і згадувати не варто (напр., стаття проф. Ф. Сушицького у «Вільній Укр. Школі», 1918, кн. VII—«Народність в творах Шевченка», що в ній автор знов запевняє читачів, що Шевченко є «безумовно» народній поет... З розвідок загального характеру можна хіба назвати книжку проф. Стокгольмського університету A. Jensen'a «Ein ukrainisches Dichterleben», що вийшла у Відні р. 1916, саме перед революцією у нас. Але вона не дає якогось нового погляду на Шевченка (трактує про «українську народню душу», про відношення поета до України, про його політичні поезії), як і инші праці чужинців, що писали про Шевченка на підставі українського та російського матеріялу (напр., давні статті чеха V. Dunder'a, в чешському журналі «Osveta», 1872, француза E. Durand'a, в «Revue des deux Mondes», 1876, німця Frantzos'a, в кн. «Von Don zur Donaa», 1878).

Радянська влада закріплялась на Україні поволі із кількома перерва за час—від 1917-го аж до 1920-го року, в постійній боротьбі, в рево люційному вирі було, розуміється, не до Шевченка, — важко було от сподіватися на якусь більшу й правдиво-марксівську розвідку про Шевче в ті часи. Але і в Росії також, при всьому ж глибокому почитуван Шевченка її соціялістичним суспільством, не було надруковано нічого ц ного з цього погляду (хоч радянська влада там за увесь час від Жовт ні разу й нікому не здавала своїх позицій). Зате з'явилось там кіль брошур про Шевченка цілком старого типу, як, напр., книжечка Н. А ш ш о в а «Тарас Григорьевич Шевченко» (Петр., 1919) з настирливо-пошл епітетом «народній» («Народ и его творчество это—Шевченко. И Ше ченко—это украинский народ и его творчество. Они слились неразрывно» або така ж сама спекулятивного характеру брошура «відомого» перекл дача Шевченкових творів И. Б е л о у с о в а «Т. Г. Шевченко» (М. 191 яку видав «отдел печати Московского Совета Р. и К. Д.» в серії «Ко пролетаріят ставит пам'ятники». Було ще кілька таких брошур і нав у 1922 році якийсь Н. В я ч е с л о в видрукував книжечку «Шевченко, б графия» (М., 1922), в якій доводить, що Шевченко, «не являясь социалист в партийном смысле, он весь насквозь пропитан социалистическими идея и настроениями», і тут же: «Шевченко прежде всего народный поэт. С крестьянина и сам крестьянин, он остается таким же крестьянином в поэзии».

Нові статті й брошури, що почали з'являтись у той же час на Украї були, звісно, кращі за московські й петербурзькі, хоч вони ще й геть марксівські (як уже зазначено вище). В «Шевченківському збірнику» (ви «Всеукр. Літературним Комітетом, у Харкові, року 1919-го) в першій (б заголовка) статті Шевченка змальовано, як «Пророка Нового Житт як «Великого поета», що стояв на межі двох історичних епох—капіта стичної й епохи передсоціялістичної, епохи диктатури пролетаріят боротьби з капіталістичним світом. «Він був селянин з походження,—ка автор цієї статті,—але пройшов велику школу життя міського підмайст пролетаря. Він об'єднав у собі в єдину суцільність нову робітничо-сел ську революційну вдачу. Він—наш»... В спеціяльному виданні Київськ Губнаросвіти «Пам'яти Тараса Шевченка» на роковини поета в 1920-т році уміщено кілька статтів про Шевченка, між ними й статтю М. Л ю ч е н к а «Червоний Христос», в якій Шевченко виступає, як Хрис соціялізму, що не віддає, як євангельський Христос, кесарево кесареві, закликає до покори сильним, а кличе до боротьби з ними, веде на кри вий, тяжкий шлях. І от тепер, з приходом соціяльної революції, «у Че воний Час»—«здійснилися всі пророцтва «Червоного Христа»,—говор М. Любченко. «Повстали раби, заковані люде, споборники святої во потекла сторіками кров ворожа; заговорив і Дніпро і гори. Вийшов, з вавши кайдани, на світ із тьми, із смрада, із неволі люд окрадений, уб гий, нищий». Варто порівняти ці слова про сповнення Шевченкового за віту, про здійснення пророцтва «Червоного Христа»—повстання убого окраденого люду в момент вибуху соціяльної революції, з наведеними ви словами М. Шаповала, що Шевченка також порівнював з «сладчайш Христом» і здійсненням його заповіту уважав, як ми бачили, націонал революцію на Україні 1917-го року і самостійну Україну: «він—наш» говорили критики і пропагатори ідей національного відродження Україн

а те саме «він—наш» говорить прихильник і учасник соціяльної революції—автор цитованої вище статті в «Шевченківському збірникові»—ще один яскравий доказ того, як критик може використовувати неосяжний зміст «Кобзаря» в своїх, власне, в гуртківських, класових цілях. Та що може дозволити собі критик ідеалістично-романтично-буржуазного толку, того повинен стерегтися критик-соціяліст, марксист—він мусить робити свої висновки на підставі глибокого аналізу творів письменника, його життя, його класу й епохи й доводити правильність своїх висновків, а не видати самі слова. Нехай ці статті—не критика, не досліди, а просто статки (взагалі, величезна більшість цих газетних і журнальних статтів, брошур, листівок, що їх я згадую й цитую тут—рузуміється—не критика, а часто принагідні лише виступи випадкових людей, що боронять чи популяризують свій погляд на Шевченка і вкупі з тим точку погляду свого класу (чи своєї групи), та й тоді навіть ці статті мусять відріжнятися від всяких инших відповідним опрацьованням, серйозністю й довідністю. На жаль, цього ще немає або майже немає, і статті про Шевченка в наші дні здебільшого такі ж необгрунтовані, поверхові й беззмістовні, як і перше були.

І. Майданський, напр., свою статтю «Пророк», у тій же київській листівці 1920 року, починає буквально такими словами: «Немає, здається, у нас на Вкраїні такої людини, яка б не знала, хто він, оцей пророк, бо твори його, безсмертний його «Кобзарь» зробився біблією кожного свідомого українського громадянина, без ріжниці станів, класів і партій». Далі ряд банальностей цілком старого штибу: «Але й по-за межами українського народу знають його, як співця народнього горя, як мученика за правду і волю, як проророка, що своїм віщим словом, яке «западало» глибоко в серце і вогнем пекло холодні, байдужі душі, будив найнижчі верстви суспільства до світла, до праці, до боротьби за їх кращу долю» і т. д. Автор наводить потім найреволюційніші цітати з «Кобзаря» на доказ того, що Шевченко—поет пролетаріяту; він повстає проти трактування Шевченка, як виключно національного поета, а сам подібну ж виключність обстоює, компромітуючи такою поверхністю й шаблоном цілу сучасну, пролетарську критику ще в більшій мірі, ніж компромітували критику буржуазну її апологети. У статті Нат. Романович «Вогненні співи поета-революціонера» (там же)—ідилично-романтичний малюнок такого сорту: «Висока могила над Дніпром на кручі. Над нею—небо безкрає. Навколо—безмежна тиша. І як вслухатися, співи вчуваються в ній. Це співи душі великого Кобзаря». А в кінці «звязок з сучасністю»: «Вогненні, бурхливі, гнівні (співи)—кличуть поневолених, запрацьованих до боротьби за кращу долю, за волю для скутої душі людської, за перемогу працюючих»...

Ще безпорадніше що-до освітлення Шевченка російське видання тієї ж листівки. Крім тих же статтів, що увійшли в українське видання М. Любченка «Красний Христос» і Нат. Романович «Огненные песни поета-революционера»), тут уміщено статійку С. Мстиславського «Кобзарю», що в ній він говорить про близкість Шевченка до теперішнього покоління борців за визволення працюючих, і статтю А. Залужного—«Т. Г. Шевченко—крестьянский поэт» (так і написано «крестьянский»—тоб-то, значить, знов «народній»=простонародній!.. Згадавши автор на початку Бєлінського і вилаявши та разом і похваливши його («чутье и здесь не обмануло Белинского,—он правильно определил творчество Шевченка, назвав его «мужицким»), він говорить таке, намагаючись, видимо,

виправдати заголовок своєї статті: «На Украине Шевченка знают не только грамотные, но и не умеющие читать. Его произведения являются сейчас достоянием каждого села... Но особенно его знают и ценят в странах земледельческих, ибо он все же остается и будет всегда оставаться поэтом прежде всего крестьянским, «мужицким»... Докази?—Скільки хочете. «Достаточно обратить внимание на частое чередование таких (слов), как ягнята, телята, поле, чабан, худоба, кат, раб, отара, работа, каторга (ну, чим не доказ?),—чтобы сразу же определить от кого (у кого?) они вызовут наиболее яркие образы, к какой социальной группе принадлежит тот, у кого они вызывают наиболее яркие переживания»... Цікаво, яким способом ця стаття, що запізнилась років на 60, принаймні попала у збірку, датовану 1920-тим роком [1]). На мітингових, святкових промовах-статтях про Шевченка, особливо на початку нашої доби, статтях, що їх можна вважати проте характерними що-до розуміння поета для радянського суспільства,—на них можна не спинятися довго, бо вони дають готові формули поглядів на Шевченка і зрештою повторюють одна одну, як це бувало з подібними промовами й раніше. Характерний зразок—з промови на Шевченківськім святі в Харкові, під час наступу поляків 1920-го року: «Шевченко цілком належав до робітників та селян України. Він сам, пролетар, син кріпака, остався до кінця вірний українській бідноті, яку безупинно закликав до боротьби з панами, поміщиками, царськими чиновничою наволоччю та попами; я вас тепер питаю—хто тепер переводить у життя ідеали Тараса Шевченка—чи шовіністи з Петлюровських, ляшських банд, котрі бажають повернути владу панам, фабрикантам, дідичам та мітрополітам. Ні, Тарас Шевченко не їх! Ні, ідеали Шевченка не їх. Він—наш. Він перший підняв червоний прапор повстання проти ярма капітала та поміщиків... Він належить до тих, котрі вірили у велику майбутність пролетаріяту, котрому призначено скинути пута неволі»... («Пролетарська Правда», 1920, ч. 50).

В 1921-ому році з'являються вже й глибші статті чи власне спроби глибшого аналізу творчости Шевченка, за допомогою ніби марксівського методу. Доводиться так характеризувати його (називати ніби марксівським методом) тому, що автори тих пробних статтів не розбираються ще гаразд у йому і плутаються. Характерним зразком таких статтів може бути стаття Є. Григорука—тоді ще зовсім молодого й гарячого партійного робітника й поета, тепер—покійного вже—«Великий бунтар» (в редагованому самим Григоруком і П. Филиповичем київському збірнику «Тарас Шевченко», К., 1921, передрук. в кн. «Т. Шевченко Революційні поезії», К. 1921). Григорук ставить поета в залежність од впливів сучасного йому оточення і в звязку з цим пробує змалювати й пояснити зміни поетового світогляду й тем та настроїв його поезії—від захоплення романтизмом (національні теми, вплив письменників-романтиків і українського-панського ліберального оточення), через соціяльні теми (протест проти державного деспотизму й рабства, вплив від перебування в неволі, серед «покидьків» суспільства,

[1]) Ще дужче вражає і ще дивнішим явищем у 1920-тім році є харківський збірник «На роковини Шевченкові», з статтями. В. Доманицького (у збірнику 1920 р. передрук біографії Шевченкової з 1907 року тої самої, що у всіх «Кобзарях» її передруковувано, що починається словами: «Тарас Шевченко був роду простого, мужицького»), В. Щепотьєва (з його «Розмов про українське письменство») і навіть Д. Пісочинця «Дитячий вік Шевченка»... при чому збірник присвячено учням та сільській і робітничій молоді...

до антинаціоналістичних і антирелігійних виступів (розчарування після визволення з неволі, бунт проти усього суспільства). «Яких конкретних форм мало б прибрати в очах Шевченка майбутнє суспільство—сказати трудно», — зазначає Григорук ...«Конкретне уявлення майбутнього ладу навіть не в натурі Шевченка: бунтар, завзятий боєць, коли справа полягала в боротьбі проти існуючого зла—він безпорадний мрійник що-до форм організації майбутнього. Та це його й не цікавить: він певен, що землею володітимуть трудящі люде, все ж инше само собою станеться». Далі Григорук порівнює Шевченка з «славетним бунтарем» Бакуніним, зазначає, що ніхто більше «з російських діячів і партій навіть не наблизивсь до Шевченка» і нарікає на українців—сучасників і наступників Шевченкових, що трактували його, спершу, як національного поета-генія, далі, як борця за поневолену націю, що «кожна класова група, кожна партія вбачала в Шевченкові те, що їм було найближчим, і всю творчість Шевченка бачила через призму цих своїх найближчих почувань: таким чином і сталось те, що головної ролі Шевченка не зрозумів ніхто, що еволюція його світогляду ніким не бралась на увагу». Але ж Григорук цілком не засвоїв собі марксівського методу і через це, як зазначив уже А. Річицький (в своїй книжці «Тарас Шевченко в світлі епохи», Берлін, 1923), він трактує Шевченка й його творчість, як якесь диво, як щось несподіване й непояснимe. Сказавши Григорук на початку своєї статті про велетенський росквіт літератури в Європі в першій половині XIX століття, в звязку з розвитком буржуазного суспільства й поширенням машинної індустрії, він вказує тут же на «несподівані» й «незрозумілі» відхилення од загального порядку—це «революції всіх категорій» і «низка явищ культурного й соціяльного життя». «Одним із подібних, мало з'ясованих явищ світової історії, що вимагають здебільшого штучного з'ясування, і була творчість Шевченка»,—каже Григорук. «Пригнічений, забутий усіма нарід, що конав у подвійній, навіть потрійній неволі, нарід, на території якого майже не було індустрії, а сільське господарство провадилось допотопними засобами—цей нарід виявляє несподівано пишний росквіт літератури і висовує генія, існування якого ні сучасним оточенням, ні попереднім розвитком—нічим не пояснюється».. І в кінці статті знов: «Як силою творчого таланту, так і глибиною геніяльної інтуіції і прозорливости—Шевченкові немає рівних ні до нього, ні після. І факт появлення такого поета в тодішній українській літературі—мало зрозумілий з точки погляду теорії повільного історичного розвитку, з'ясування цей факт не має і, мабуть, при теперішніх наукових силах ще довго не матиме». Так спроба новітнього підходу до оцінення Шевченка обертається в давню ідеалістичну критику: особа, геній творить історію, а не є її витвором. «Що й казати—можна закінчити розгляд цієї статті словами А. Річицького — «з такими засобами революційна публіцистика далеко не заїде».

Про инші статті цього збірника можна й не говорити—вони нічого нового для нової оцінки Шевченка не дають: акад. А. Лобода в статті «Шевченко, як голос народньої душі» зближає Шевченкову творчість з «народньою», пояснює народніми піснями, надто історичними, відповідні поезії Шевченка. П. Филипович в статті «Поет огненного слова»

одмічає й пояснює огненні, протестантські, революційні «слова»—мотиви Шевченкової творчости, як блискучий поворот од провінціяльно-буржуазних тем консервативних попередників Шевченкових до майбутніх огненно-динамичних поезій Лесі Українки й пізніших поетів; решта статтів формально-дослідчого характеру (Б. Якубський—«Форма поезій Шевченка», Ол. Дорошкевич—«Природа в поезії Шевченка» і т. п.).

Свого роду «спробою» треба уважати і книжечку невідомого автора «Тарас Шевченко», видану Ц. К. К. С. М. У. (Харк., 1922). Це «робота» якогось молодика—в ній повно помилок фактичних, незвичайно погана мова і ніякого методу. Вона не робить чести Ц. К. К. С. М. У. тим більше, що завдання її агітаційне, і призначено її для «книгозбірні молодого комунара» (авторові публіцістичні прийоми та неохайність дозволяють нам порівняти цю брошурку з гіршими агітаційними також «виробами» минулої доби—на зразок патріотичних галицьких ювілейних брошур або цитованої тут «бойової» самостійницької книжечки М. Шаповала!).

Переказуючи біографію Шевченка, кажучи про перші його вірші, автор, напр., пробує вияснити початок його творчости і заразом причини захоплення Шевченка романтизмом: «Це все не послано йому згори від бога, як думають де-хто. Це все у нього виробилось під час читання книжок, котрі він читав, та згадок про своє дитинство... Далі така аналогія: «Розвиваючи імперіялістичні захватницькі тенденції, капіталістичні класи росповсюджували твори Майн-Ріда, Луї-Бусенара, котрі завдяки вчителькам попадали на село і захоплювали мозок молоди. Запитайте ви у молодого читача: чи не літав він поміж небесами на Жюль-Вернівських аеропланах (?!) або чи не колонізував острови з Майн-Рідом?» і т. д. «Про що ж це свідчить? Це каже про те, як у чоловіка від читання книжок, особливо романтичних, виробляється фантазія... Який вплив мала і має романтична література. Такий само вплив мала тогочасна романтична література і на молодого Шевченка». Далі Шевченко розчаровується в романтизмі: «У Шевченка почало ломитися одушевлення (!) минувшиною. Почало назрівати зрозуміння, що не в панах і гетьманах доля України, а в сірій, незавидній масі поневоленого чорного люду». Після того Шевченко побував на Україні (яку «московський торговий капіталізм перетворив в свою колонію ще в 1654 році» і де «вся влада була в руках поліцаїв»), на Січі, ще раз на Україні, на засланні, був увесь час «в близькому положенні до трудового народу» і через те «так яскраво змалював сучасну революцію на Вкраїні». Отже Шевченко «був і залишився дитям українського батрацтва,—як він і був пророком, то лише революції і кари для панства та українського міщанства. Для українського незаможника він був першим головою комнезамів!», (а по М. Шаповалу, дивовище, Шевченко був би першим «вільним козаком, гайдамакою чи січевим стрілцем!»). Висновки: «Шевченко дитина українського працюючого народу, а не міщанський або поміщицький та куркульський синок!

І хоч Тарас співак кріпаків, батрацтва, хоч пролетарської душі ще в нього не було, а селянська, то певно, що коли б він жив тоді, коли зародився вже пролетаріят як окремий клас, коли б прийшлося йому поступати (?) й писати в часи, як пролетеріят підняв знамя визволення, він був би певно в його перших рядах, а не блукав би за кордоном, не торгував би з панами Україною, не пропивав би її в кафешантанах.

Він непремиримий ворог панства, він, вічний революціонер, перший ніс би високе червоне знамя за освобождення України, за освобождення всього людства.

Шевченко перший революціонер! Шевченко перший незаможник! Шевченко наш!»

Можна цілком проминути инші брошурки й статті про Шевченка, писані здебільшого, коли не виключно, до роковин і на роковини (як от «на свято роковин Тараса Шевченка, збірничок», Валки на Харківщині, 1922,—в якому вміщено на 38 сторінок—16 статійок, заміток, віршів, спогадів—з тими ж висновками, що і в попередній брошурі), так само можна не спинятись і на таких наукових працях про Шевченка, як от книжка П. Сакулина «Русская литература и социализм, ч. I. Ранний русский социализм» (М., 1922), в якій великий розділ присвячено Шевченкові («Кирилло-Мефодиевское Общество. Поезия Тараса Шевченка»). Цю працю вже оцінено, як ідеалістичну (згадана вище стаття М. Панченка, «Книга», 1923, II) і справді, в ній лише переказано зміст соціяльних і революційних поезій Шевченка, з такими, напр., висновками: «Политические и социальные мотивы в творчестве Шевченка, в конце концов, сводятся к одному идеалу народного счастья: это—воля и правда... «Пламенный патриот и неукротимый революционер разом жили в Шевченке... «Можно ли говорить о каком-нибудь социализме Шевченка? Можно, ибо раскрепощение и воля—первые, необходимые предпосылки для новой жизни, ключи, открывающие дверь в царство социальной правды... Мужицкий поэт, чистейший демократ, Шевченко был, прежде всего, стихийным социалистом... Стихийный социализм Шевченка нашел себе опору в настроении и учении его товарищей по Кирилло-Мефодиевскому Обществу» і т. д.

В українській Шевченківській літературі розвідки і статті, на більше-менше витриманому історично-матеріялістичному підході збудовані, з'являються в 1921-ім році і серед їх поперше треба одмітить статтю В. Коряка «Шевченко в поколіннях» («Вісти ВУЦВК», 1921 р., додаток до ч. 39). Автор цієї статті трактує Шевченка, як представника найбільше упослідженого класу—убогого селянства, кріпаків, говорить про тодішнє становище того класу на підставі певних досліджених відомостей, торкається питання про вплив на Шевченка ворожого оточення і т. д. «Шевченко почував себе рідним (тільки) зі своєю класою, яка в той час вибухала повстаннями»,—каже він.—«Року 1843 вибухло повстання 40.000 кріпаків. На другий рік вибухи повстання були в 15 губерніях; у р. 1846—в 15 знову, року 1847—в 16 і т. д. Тим-то вибухала раз-у-раз і кріпацька муза Шевченка... Його поезія була вулканом народнього гніву проти гніту, якому вже приходив кінець... Його ідея нерозмежованої землі, оновленої землі, його прометеїзм і гімн роботящим рукам і слава пророча машині, яка визволить людство, велика його любов і люта його зненависть, бажання проклинати і світ запалити—все це вже для нас тепер—паростки нової культурної свідомости... все, все Шевченківське піде в пролетарську гамарню і дасть нові цінності, запліднить уяву пролетарських поетів». Далі треба одмітить статтю Гереро «Великий кріпак» (в світлі історичного аналізу) («Вісти ВУЦВК», 1922, ч. 58), що хоч і в дуже загальних виразах, але подає характеристику постати Шевченка і його творчости дійсно в світлі історичного аналізу: в статті коротенько показано соціяльну

історію України до Шевченка, говориться про еволюцію Шевченкового світогляду і особливо підкреслюється походження Шевченка з найнижчої соціяльної верстви («великий кріпак») і про тривкий, постійний, непорушний ідеологичний звязок його з цією верствою. «Шевченко всім своїм корінням так глибоко сидить в соціяльному грунті своєї епохи, що зовсім вирвати його звідти досить важко навіть при законові царської цензури»— каже автор статті.—«Вся сума суспільних обставин закріпощеної України висунула їх співця й борця—Кобзаря... Перед нами у всіх проявах мужицький кріпацький поет, і не тільки поет, а й виразник всіх сторін соціяльної душі селянської голоти, борець за його долю»[1]).

Значно серйознішим за всі попередні спроби досліду Шевченкової творчости треба уважати книжку Анд. Річицького «Тарас Шевченко в світлі епохи», Берл., 1923 (попередній автореферат її чи, як каже сам автор, «де-які основні висновки» з неї вміщено в журналі «Книга», 1923, II під назвою «Шевченко, як витвір епохи»). Книжка поділяється на 13 розділів. В I розділі—«Культ і критика Шевченка»—автор дає стислий перегляд головніших поглядів на Шевченка й історію Шевченкового культу. У II— «Україна перед Шевченком»—схарактеризовано економичне, соціяльне, політичне й культурне становище України від давніх часів, надто докладно— епохи польського панування, козацької революції, «спілки» з Москвою, старшинського автономізму, виникнення дворянства й великого землевласництва на Україні й покріпачення селян, дається тут і історія економичного розвитку XIX-го століття, занепаду поміщицького й народження капіталістичного господарства та найманої праці; нарешті, аналіз української дошевченківської ліберально-поміщицької літератури. III розділ—«Соціяльне походження Тараса»—присвячено питанню про походження Шевченка і про вплив його класової приналежности на зміст і характер його літературної діяльности, на витриманість його мужицько-кріпацької творчости серед демократично-панського письменницького оточення, про боротьбу за своє кріпацьке обличчя, за свою мужицьку природу й мову. В IV розділі— «Національно-козацька романтика минувшини»—Річицький говорить про еволюцію національної романтики Шевченка од ідеалізації однаково козацтва й гетьманщини до прокльонів гетьманщини й проповіди національної революції. В V розділі—«Серед українського панства»—про пансько-письменницьке й пансько-поміщицьке оточення, що в йому опинився Шевченко, ставши письменником, і про зміну відношення його до панів— од прихильного до різко негативного, а в VI—«Слов'янофільство й Кирило-Методіївські братчики»—про слов'янофільство українське, про братство, про поміркованість братчиків і соціяльний характер та нестриману революційність Шевченка. В VII розділі—«Мужицька філософія»—Річицький пробує довести, що винісши Шевченко основні елементи свого світогляду з селянства, назавжди й лишився на мужицькому грунті, з мужицькою філософією; надто в своєму націоналізмі—революційному і вкупі з тим обмеженому, і ще виразніше—в релігії і в поглядах на сім'ю і жінку. У VIII

[1]) Ця стаття, скільки можно спостерегти це з головних висновків її автора, а також з стилю й мови, належить, очевидно, Анд. Річицькому, автору великої розвідки «Тарас Шевченко в світлі епохи», до якої ми й переходимо. Вона є, мабуть, одним з перших коротких ескізів цієї розвідки (трапляються текстуальні подібности, повторення), і тому ми на ній докладно не спиняємося, а переходимо до названої більшої розвідки.

розділі—«Кріпацтво й Шевченко»—дається коротенький нарис історії кріпацтва на Україні, його стан (найвищий ступінь його розвитку) в часи Шевченка, з ілюстративно-статистичними даними, і аналіз Шевченкових поезій антикріпацьких. В IX розділі—«Бунт проти офіціяльного суспільства»—зроблено аналіз бунтарської, зокрема протицарської поезії Шевченкової, показано еволюцію Шевченкового бунтарства (на підставі «Кобзаря», «Щоденника», й біографичних матеріялів, як і в инших розділах) від ворожости до царату з національного погляду, до принціпіяльного заперечення царської влади взагалі, для всіх часів і народів. В X розділі—«Поглиблення соціяльної поезії»—автор аналізує поезії Шевченкові останньої доби й пояснює поглиблення соціяльних мотивів у ній найбільше салдатською неволею поета, що поглибила його розрив з панським оточенням і тісніше звязала його з його соціяльним оточенням. В XI розділі—«Зародки ідеології передпролетаріяту»—Річицький характеризує революційність Шевченка, як євангельський християнізм, з його проповіддю братолюбія, спільности майна, ворожнечі до офіціяльного християнства, і на цій підставі зближає Шевченка з Т. Мюнцером, революціонером XVI ст., провідником німецьких селян у їхній війні з попами, з католицькою церквою, а далі й з князями-феодалами; Шевченкову поезію революційну останнього часу уважає за заклик до організованого повстання (хоч заклики ці й не могли мати успіху, бо не було ще на Україні відповідного ґрунту—не було пролетаріяту, міського робітництва), а самого поета—за поета передпролетаріяту. XII розділ—«Без суспільного ґрунту»—це ніби закінчення попереднього. Автор говорить, що за браком організованого оточення «передпролетарська ідеологія Шевченка не мала суспільного ґрунту для її розвитку та політичного вжитку» і через те поет був самотній, а його поезія не принесла більшої (революційно-організуючої) користи в ті часи. В останньому XIII розділі—«Суспільно-історичне значіння Шевченка»,—подано остаточні висновки з розвідки, а саме: «При розгляді соціяльно-історичної сути Шевченкової творчости кидається в вічі надзвичайний історичний діяпазон її, що охоплює низку віків—цілі епохи в розвиткові суспільства. Від оглядання на середньовічну ідеалізовану й обвіяну романтизмом минувшину через гостру критику сучасности до пророчого заглядання в майбутність—в такому напрямі розвивається Шевченко, як поет, сплітаючи докупи ідеології ріжних епох і поезію соціяльної революції, оздоблюючи стародавніми релігійними визерунками. З погляду суспільно-історичного в розвиткові поетичної творчости Шевченка схематично можна намітить такі етапи: 1) ідеалізація козацько-гетьманської України й ідейний звязок з українським панством; 2) розвінчання гетьманів та старшини і критика земляків з освічених поміщиків; 3) повстання проти феодально-кріпаковласницького ладу й ненависть до царів, панів і попів; 4) прагнення в майбутнє царство рівности, волі та братерства без поділу суспільства на ворожі табори з неясними уявами про безкласове суспільство. Але в цій еволюції поета від національної романтики до соціяльної революції незмінною лишалася класова основа його творчости, і вона й визначила цей напрям її розвитку. Ця основа—закріпощене й придушене селянство, найубогіші шари його—майбутній найманий пролетаріят.

В самій еволюції соціяльного змісту поезії Шевченка ніби відбивається ціла історія селянської ідеології, що подвоюється між далеким дофеодальним минулим вільної колонізації—«займанщини», з селянським привіллям,

або принаймні з кращим, супроти кріпацтва й панщини, в сучасному життям, і між майбутнім пролетарським світом, що в нього упирається воно нижчими своїми шарами—наймитами—і в ньому знов таки шукає кращого життя»... «Суперечки на тему, чи соціяліст чи не соціяліст Шевченко, є марна трата часу. Соціялістом у сучасному розумінні він не був і не міг бути в умовах напівфеодальних, кріпацьковласницьких—відносин, коли капіталізм і буржуазне суспільство, як вихідний пункт для розвитку пролетарського соціялізму (комунізму Маркса—Енґельса), що майже не існували. Але це аж ніяк не зменшує величезного суспільно-історичного значіння Шевченка для сучасного пролетаріяту. І це його значіння полягає в тім, що він був поетом борцем за визволення соціяльної верстви—матері, сучасної робітничої класи, тієї верстви, що визволення своє здобуває лише в боротьбі цієї класи проти капіталізму і в поваленню його... Все велике суспільно-історичне значіння поета невільника Тараса Шевченка в тім, що він ішов шляхом, наміченим історією людської боротьби, такими маяками, як Спартак, Мюнцер, Бабеф, Маркс, Ленін. А цей шлях веде до оновленого комуністичного суспільства».

Книжку Річицького треба уважати, безперечно, за найцінніший вклад в літературу про Шевченка останніх років. «Вона є,—як назвав її автор одної з останніх статтів про Шевченка («Тарас Дармограй» в «Л.-Н. В.»—додатку до «Вістей» В. У. Ц. В. К. за 9, III, 1924)—початком наукових студій над Шевченком методом марксівського аналізу. Жаден дальший дослідник не може обминути цієї праці, повинен виходити від неї, перевіряти, поглиблювати». В цій книжці Річицького об'єднались—справжній історично-матеріялістичний підход і метод з цілком науковим опрацьованням матеріялу, хоч автор і назвав свою розвідку «публіцистичною». На хибах і огріхах розвідки Річицького—вони, звичайно, є—не буду спинятися зараз. Зазначу тільки, що розділи дуже неоднакові по своїй величині, при однаковій їх важності—можна було б, напр., довше спинитися на попередній критиці Шевченка. Далі—уся розвідка вражає особливим підкресленням «мужицького» у Шевченка, надто ж розділ «Мужицька філософія» і в ньому надто твердження про мужицьку релігію Шевченка, що ніби так же заповнена «богом», як хата селянина «богами». Автор не переконує читача в тому, що це справді так, і, припустивши це, сам же собі суперечить в де-яких місцях своєї книги, коли говорить про «цілковите заперечення» поетом усього, що «охороняє лад неволі», та про «здирання ним всіх завіс і покровів релігійних» (стор. 145).

Після розвідки Річицького нічого нового в розумінні марксівського освітлення Шевченка в критичній літературі про нього не об'явилося. Не є нічим новим книжечка В. Савчина—«Хто такий Шевченко» (Нью-Йорк, без року—очевидно, 1922 р.)—непоганий для популярної брошури розгляд життя й літературної діяльности Шевченка з «робітничо-селянської,—як зазначає автор—точки погляду». Не приніс поки-що нічого нового й 1924-тий рік. У «Вістях В. У. Ц. В. К.—додаток «Л. Н. М.» за 9/III 1924—напр., вміщено кілька статтів про Шевченка, а дві головні з них, власне—дві статті загального характеру, що в них можна шукати якоїсь загальної характеристики Шевченка, якихся поглядів на його—написано цілком на підставі розвідки Річицького: це названа вище стаття невідомого автора «Тарас Дармограй», що закінчується цітатою про комунізм з Шевченкової повісти «Прогулка з приємністю і не без морали»—«Ідея

про комунізм не сама тільки пуста ідея, не глас вопіющого в пустелі, а цілком здатна до справжнього прозаїчного життя. Слава та шана борцям за нову цівілізацію!» і реплікою автора: «Це знаменно, не поетичну утопію вихваляє Шевченко, а прозаїчне, життьове діло будування комунізму, і не мрійників вітав, а борців за нову культуру! Досить отже тих теревенів, «чий був Шевченко». «Він з нами й тільки з нами». Друга стаття Є. Спиридовича «Шевченко й релігія», що в ній автор визнає «велику заслугу поета-кріпака в тій сміливості думки й мужности, які він проявив в розвитку своїх поглядів і в боротьбі з релігійними забобонами». За Річицьким, автор характеризує загалом релігію Шевченка, як селянську релігію, але зазначає, що коли «він і не дійшов до краю в розвиткові своїх релігійних поглядів, то зате вказав шлях, яким повинен був піти пролетаріят, щоби остаточно визволитись з кайданів релігії і бога, як головної перешкоди в боротьбі його за свої права на знання і щастя».

Так ішов од найдавніших часів і до наших розвиток тієї критично-публіцистичної літератури про Шевченка, що в ній, через критиків і публіцистів, представників певних соціяльних і класових груп, встановлювався той чи инший погляд на поета. Ми переглянули ці погляди в їх еволюції, в їхньому розвитку, що залежав од багатьох причин, що йшов поволі та все ж таки прийшов, власне приходить, до доброго кінця—до запанування останнього погляду, історично-матеріялістичними дослідами обгрунтованого. Як бачимо, матеріялістична критика також знайшла в Шевченкові, в його творчості те, що находили й народники й публіцісти останніх десятиліть перед соціяльною революцією, тільки Шевченкова «народність» і «національність» трактується нею не як щось виключне й єдине, а як етапи в розвитку світогляду поета. Певна річ, нічого не можна сказати проти відшукування і навіть підкреслювання в певні часи тих чи инших рис Шевченкової поетично-громадської сутности—так ставить справу епоха і на нуючі суспільні групи та економична структура доби. Шевченко дійсно і «народній» поет і «національний», але ж не повинно бути в поглядах на нього якоїсь виключности, що звужує поета, зменшує його значіння й в неправдивім світлі показує. Такий—ідеалістичний—підход до Шевченка гальмував довгий час правдиві студії над ним, шкодив справі вивчення Шевченка.

З «культом» Шевченка, який би він не був, треба рішучо боротися. Нині ліквідовано вже останній, національний культ Шевченка—і ясніший образ поетів став перед нами в світлі історично-матеріялістичних дослідів. Але не треба забувати, що науково-марксівських розвідок про Шевченка ще надто мало, власне майже немає, це велика новина навіть для теперішнього суспільства на Україні, обгрунтовані марксівськими дослідами погляди на Шевченка не поширені—і замісць того поширюються скрізь—між робітництвом, селянством, шкільною молоддю—низької проби агітаційні статійки й брошурки. Утворюється, власне, можна сказати, утворився вже новий культ Шевченка, стільки ж непотрібний і такий же шкідливий, як і попередні, з формулою «Шевченко—революціонер», «Шевченко—пророк соціяльної революції» з заміною колишнього національного українського прапора з Шевченковим портретом — червоним прапором боротьби, революції, робітничого єднання.

Але це ще не все. Це тільки початок. Величезні завдання що-до Шевченка ще стоять в увесь зріст перед теперішнім поколінням. Де-які

досягнення марксівської критики Шевченка й ліквідація Шевченкового культу, що таки незабаром станеться, треба сполучити з організацією найширшого й найглибшого вивчення Шевченка. Треба ж нарешті поставити цю справу у всю широчинь і в державному маштабі. Питання про це стоїть дуже давно (до революції—в цитованій вище статті Мировця, в статтях Науменка, Сумцова, Єфремова, Кониського, Доманицького й инш.), а в нові часи в статтях Айзенштока, Коряка, Машкина. В 1922-ому році, з початком марксівських студій, особливо виразно і рішучо поставлено було питання про вивчення Шевченка, «Шевченкознавство» стало кличем сучасним. І. Айзеншток у «Шляхах Мистецтва» (1922, II) в статті «До тексту Шевченкових творів» (окремо п.п. «Шевченкознавство—сучасна проблема», Х., 1922), В. Коряк і А. Машкин у «Вістях» (статті: «Ліквідація культу Шевченка» і «Шевченкознавство, як наука») доводили одне,—що Шевченка не знають і що треба нарешті організувати його вивчення. Проф. Машкин накреслив такий ближчий програм: 1) докладно простудіювати соціяльно-економичний лад того часу, ідеологію, створену цим ладом, і зокрема—ту соціяльну групу, котру в значній мірі відбиває творчість Шевченка; 2) докладно встановити біографію Шевченка, його психіку, динаміку його світогляду й твори діяльности, не індивідуалізуючи, звичайно, цих явищ, а органично переплітаючи їх з певними соціяльними чинниками; 3) доклало вияснити літературні впливи і впливи народніх оповідань на художню творчість поета та вплив цього останнього на творчість инших; 4) пильно занятися критикою, освіченою вже традицією, тексту творів Шевченка, його історії й варіянтів, дати коментарії його і в наслідок усі роботи—прийти до певного канону—тексту.

Засоби до цього, на думку проф. А. Машкина: утворення спеціяльної науково-дослідчої катедри Шевченкознавства з з'осередженням дослідчих робот в Українській Академії Наук у Київі. Це можна й тепер підтримати, розуміється, а може слід подбати не про одну таку катедру, в усякім разі, при існуючих уже катедрах, чи при Вузах в ріжних містах України—треба організувати студії-семінари, завести бібліотеки для того, роспочати хоча б одно періодичне видання присвячене Шевченкові (як от «Пушкин и его современники»), де б могли знайти місце найріжноманітніші розвідки—і соціологичні і формальні та лінгвістичні [1]). Найперше ж, звісно, треба подбати про видання творів Шевченка (академичне, повне, опрацьоване і народнє та шкільне), про видання, його листування й «Щоденника», про написання нової, великої, критичної біографії Шевченка, про видання нарешті, головніших старих критичних розвідок про Шевченка і т. д.

---

[1]) Такого роду розвідки від якогось часу почали з'являтися по збірниках, і от цього року в такому збірнику («Шевченківський збірник», вид. «Сорабкопу», Ж., 1924) надруковано ряд прекрасних наукових праць про Шевченка: Акад. С. Єфремова—«На нерівних назвах»; акад. Л. Лободи—«Між двох стихій»; П Филиповича—«Шевченко і декабристи»; Ол. Дорошкевича — «Шевченко в соціялістичному оточенні» та инш.

Акад. Д. БАГАЛІЙ

Олександр Опанасович Потебня. *)

Загальна характеристика.

Сьогодняшні прилюдні урочисті збори студентів і професорів ІНО присвячені пам'яті Олександра Опанасовича Потебні з приводу 32 роковин його смерти. Ми, промовці, маємо на меті ознайомити студентів і студенток, а почасти і молоде покоління учащих з значінням цього великого вченого філософа-лінгвіста, бо усі повинні знати, ким був той, чиє ім'я являється нині звязаним міцно й органично з ІНО, перетвореним з колишнього Харківського Університету, що його професором був небіжчик.

I. МАТЕРІЯЛИ ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ О. О. ПОТЕБНІ

Основні матеріяли для характеристики Потебні, це — його власні наукові твори, які має видрукувати Держвидавництво України в XX т. (більш 500 арк. друку). Їх оцінка зроблена, робиться і робитиметься науковою критикою. Біографичні матеріяли про його особу й життя є офіційні документи, його власне листування, спомини про нього сучасників. І ці біографичні матеріяли повинні бути критично розробленими, ініціятиву чого взяла на себе наукова школа Потебні; вже зараз виросло «потебніянство», яке розроблює його наукову спадщину. Тут ми зустрічаємо таких вчених, як акад. Овсяніко-Куліковський , Горнфельд, акад. Сумцов, Б. Лезін, пр. Ветухов та инші.

З другого боку, наукова спадщина Потебні популяризується серед педагогів і громадян. У 1911 році почали виходити у Харкові «Вопросы теории и психологии творчества» під редагуванням його учня Б. Лезіна. Метою цього збірника було поширити ідеї Потебні серед спеціялістів. Тут ми бачимо статті Овсяніко-Куліковського, Харцієва, Горнфельда, Лезіна та инш. Під впливом цього збірника про Потебню заговорили і в столичній науковій та педагогичній пресі. В російській академії наук зараз після смерти Потебні виникла думка про видання його творів, але вона, на жаль, не здійснилася, і тоді удова небіжчика, М. Ф. Потебня, сама почала видавати його посмертні праці, що були не видані за його життя. На початку 1920 року у Харкові склався гурток молоди з його учнів, які почали згадувати про наукову діяльність Потебні з приводу 30 роковин з дня його смерти. А коли у Київі заклалася Українська Академія Наук, там теж з'явилася думка про видання його творів.

*) Промова на урочистих зборах Харківського ІНО в 32 роковини смерти Потебні.

Так потроху ріжними шляхами ширилась думка про необхідність утворити якийсь спеціяльний науковий заклад, що мав би зосередити у собі усі сили до вивчення ідей великого вченого. Тодішній комісар Освіти УРСР, Г. Ф. Гринько, високо шануючи Потебню, як найбільш видатного наукового діяча України, ствердив окремий комітет для видання повного зібрання творів Потебні. Положення про нього стверджено було 26 березня 1920 року. У склад його під моїм головуванням увійшли: академік Сумцов, проф. Машкін, акад. Кримський пр. Ветухов та инші. Вироблено було положення про видання творів Потебні в 5-ти серіях в 20 томах. Перший том мав бути присвяченим біографії Потебні, оцінці його наукової діяльности й бібліографії його праць і про нього; в першу серію повинна була увійти філософія мови і думки, а також теорія словесности. Головним твором тут мусила бути його книжка «Мысль и язык», а також посмертна його праця «Из лекций по теории словесности». В другу серію входять його граматичні праці і серед них найважніша—«Из записок по русской грамматике» в 4-х частинах, з яких 4-та досі ще не була видана. В 3-ю серію входять його твори по етнографії і народній словесності і серед них дуже важливі з боку його світогляду статті про народництво. У 4-ту серію—його історико-літературні й критичні праці, у 5-ту листування [1]). І зараз цей план здійснюється, бо редакційний комітет уже кінчає переглядання усіх наукових творів Потебні для Держвидавництва України і все залежить зараз від Держвидава, що повинен видати усі твори Потебні, яко мога швидче. Видання буде суто науковим і критичним. В основу його покладено, де тільки можна було це зробити, його власні рукописи, або виправлені ним самим друковані тексти. Посмертна спадщина Потебні остільки велика, що збільшує на 25—30 %% те, що було видано за його життя. А коли ми згадаємо, що за життя його твори друкувались в провінційних часописях, які були мало відомі і малоприступні навіть спеціялістам, тоді ми зрозуміємо, що повне видання його творів, це—буде велике діло сучасної Радянської Влади на Україні. Біографія Потебні складається І. Я. Айзенштоком на підставі усих друкованих і рукописних джерел. Наші промови, в тім числі й моя вступна, порушують невеличку частину питань про особу Потебні й значіння його наукової праці.

II. БІОГРАФІЯ ПОТЕБНІ, ЙОГО ДОБА І СОЦІЯЛЬНЕ ОТОЧЕННЯ

У наші часи треба підходити до оцінки діяльности великих людей (а Потебня безумовно являється такою людиною) з соціологичного погляду. Діяльність кожного історичного діяча з її засобами і метою оцінюється корисною для суспільства щирістю його мотивів, вагою та величністю його провідної думки. А коли його мотиви щирі і, як кришталь, прозорі, коли вони високо підносяться над особистими приватними інтересами, коли його праця захоплює цілком всі його сили та енергію, тоді це буде справжній громадський діяч, хоч би він працював, як Потебня, майже виключно на науковому грунті.

З соціологичного боку і великі діячі, як і всякі инші, є плід самого суспільства, яке має над усіма індивідуумами примат, бо воля кожного

[1]) Бюлетень ред. ком. для видання творів Потебні, ч. I, X, 1922 р., стор. 9—11.

індивіда детермінована. Треба мати на увазі, оцінюючи історичних діячів, окремі умови їх діяльности, бо кожен діяч є дитина свого віку і свого соціяльного оточення.

Але, хоч воля кожної людини детермінована, їй одначе належить вибір ціклу проблем, якому вона себе присвячує. Окремі особи можуть дуже багато дати своїй добі. Мислителі (як Потебня) краще розуміють своє оточення, швидче, ніж маса, відкидають традиції та забобони і ведуть вперед суспільство, вибіраючи для цього відповідні шляхи.

Потебня в науковій галузі був один з тих, що відкривають широкі нові горизонти, хоч і він, як і усі його сучасники, працював під впливом своєї доби і осередку, над яким одначе він високо підносився. Життєпис Потебні не багатий на блискучі зовнішні події, як і біографія багатьох великих вчених, які і присвячують життя виключно науці.

О. О. Потебня народився в 1835 році, а вмер 29 листопаду 1891 р. Яке ж було його соціяльне оточення і які були на нього наукові і громадські суспільні впливи?

Родився він на Україні у Роменському повіті на Полтавщині в одній з тих дворянських родин, про яких влучно казали: це дворяне з «Сорокоустанівки» (де було їх кілька десятків). В автобіографичних власних замітках, які надруковані тільки частинно[1]), Потебня так оповідає про своє походження і родинні обставини. «По батькові й матері я належу до дрібних помісних дворян, які перетворилися у XVIII ст. з козацтва. Ще з XVIII віку українське козацтво, яко стан суспільства, намагалося здобути собі дворянських прав на зразок польсько-литовської шляхти. Після об'єднання України з Московською Державою у половині XVIII ст., воно набувало собі прав російського дворянства завдяки полковій чи сотенній старшинській службі або иншими засобами, але більша частина його залишилася у козацькому стані, а де-які попали навіть у стан селян, а то й кріпаків. Мої дальні родичі, однофамільці, й досі козаки на Полтавщині. Моє прізвище Потебня є призвище одного з моїх предків, що він одержав його набуть серед кінного козацтва».

В одній з своїх лінгвістичних праць[2]) сам Потебня дає нам розвідку про этимологію свого прізвища: «Потебня—тебенск, множина—тебеньки—кожаные лопасти по бокам козачьего седла, подвешенные на пряжках, нередко тисненые. Слово татарского происхождения. Из Южной Руси перешлѣ в Польшу не позже XVII віка. Потебня, мн. Потебні, тоже—что тебеньки[3]).

Його сім'я і родичі, хоч були й небагатими полупанками чи підпанками, виділялися серед инших поміщиків-дворян того часу своїм культурним рівнем і стремлінням до освіти. Про своїх предків Потебня згадує, що вони вчилися на мідяні гроші у дяків тодішних часів, що вчили по сільських школах і що нагадують мандрівних дяків старих часів доби Григорія Савича Сковороди. Кожен з тих учителів одержував на рік копу грошей, а коли кінчалася наука, також і горщик каші, яку дяк брав собі, а горщик

---

[1]) Автобіографія Потебні див. в дод. до 3 тому «Истории русской этнографии Пыпина»; де-які додатки до неї в його рукописних замітках, якими скористувався Д. Я. Айзеншток о біографії Потебні, складеній для ред. ком. по виданню творів Потебні.

[2]) «К истории звуков русского языка, IV, стр. 49».

[3]) «Як сів на коня та вдарив в потебеньку та й поїхав помаленьку» (у Номиса). «Саньянці із торжка новенькі, мальованої потебеньки» (у Котляревського).

виносили школярі й розбивали. В цих автобіографичних, на жаль, коротких спогадах ми знаходимо і дуже цікаву вказівку Олександра Опанасовича на те, що він де в чому був схожий зі своїми родичами. «Я нахожу у себе подобенство між собою і де-якими з своїх родичів»,—каже він. Між иншим—дрібниця, але дуже цікава: рідна тітка його в Четіях-Мінеях розвязувала філософські питання. А ми знаємо, що О. О. Потебня був немов природжений філософ. А дядько його, що в молодих роках було його вбито на Кавказі, працював над вивченням арабської й перської мови і знав де-кілька мов кавказських горців. Двоє дядьків з материного боку—Маркови—скінчили в 30 р. Харківський Університет; один з них був і першим навчителем Олександра Опанасовича. Батько його з обер-офіцірських дітей дослужився до штабс-капітанського чину і, звільнившись від служби, поселився у с. Перекопівці Роменського повіту, де набув невеличкого хуторка з 5-ма чоловіками кріпаків і будинок в Ромнах з 6-ю десятинами землі. Цікаво, що в родині Потебні були досить яскраво виявлені українські симпатії і що до самої України і що до побуту її селянського населення, і сам Олександр Опанасович записав де-кілька українських пісень, які потім науково коментував. Його дядько писав листи на українській мові, а сам Олександр Опанасович у ті часи, коли я бував у нього, читав своїй матері оповідання Квітки та инших письменників.

Багата природа Полтавщини дала йому і знання і любов до місцевої української флори. Таким був його дитячий вік і родинні на нього впливи. Середню школу він скінчив у Радомі, у Польщі, бо там учителював його дядько, а потім вступив на історико-філологичний факультет Харківського Університету, який і скінчив.

Яка ж була та доба, коли жив О. О. Потебня? Це були часи царювання Миколи І-го, Олександра ІІ-го та Олександра ІІІ-го—тяжкі часи життя України. За царя Миколи ще доживала свої дні дворянсько-кріпацька доба, яка дійшла найбільшого напруження у часи Кримської війни в 1855 р. О. О. Потебня в молодих літах був сучасником Миколи І-го, що його Шевченко не дурно називав «гальмом прогресу». О. О. Потебня вчився в гімназії тоді, коли царсько-самодержавний уряд розгромив і зруйнував Кирило-Методієвське, Шевченко-Костомарівське таємне товариство, і коли прапором була виставлена думка про підтримання «самодержавства, православія та народности».

Становище Університетів у ті часи реакції було страшенно тяжке. Ректор Харківського Університету повинен був що-року посилати до Міністерства Освіти відомості про «дух и направление преподавания». Статут 1835 року поставив Університет у тяжкі умови і з боку наукового, і з боку морального. Таким чином Університет, як оповідає сам Потебня, мало дечого дав йому з боку науки. Тільки два брати Лавровських стояли в науковому відношенні вище инших і від них де в чому скористувався Потебня. А проф. Метлинський, що мав на нього вплив з боку української ідеології і української етнографії, був дуже слабим вченим. 19 лютого 1861 року скасовано було кріпацтво, але з «волею» кріпаки України не одержали ні політичної, ні соціяльно-економичної справжньої волі. Наступила лишнова доба в соціяльному розвиткові Росії й України, і дворянсько-кріпацька Україна перетворилася в напівбуржуазну напівдворянську Україну, її устрій був з того часу зробився буржуазно-дворянським, бо буржуазія погодилася з дворянством.

Спочатку 60-х років у де-якому звязку з реформою, яка не задовольнила і не могла задовольнити суспільство, шириться громадянська опозиція і революційний рух. До цього руху пристає й О. О. Потебня і відограє в ньому видатну ролю. Він приймає участь у цьому народницькому рухові, до якого ідеологично він прийшов раніш, бо, як і инші його сучасники, бажав визволення українського народу від кріпацтва. Він вступив до харківської громади, зробився її проводарем і направляв її діяльність в народницько-українському напрямкові. Він вів зносини з громадянами-українцями у Петербурзі, на Полтавщині і у Київі і мав великий авторитет (як про це свідчить в своїх мемуарах його сучасник Лободовський) у харківській громаді. До цього часу (62 р.) належить листування О. О. Потебні з Бєліковим перед виїздом його через Петербург за кордон в Берлін для наукової підготовки. У листі до Бєлікова[1]) він яскраво малює свою подорож до Петербургу з Харкова: «Про свою подорож до Петербургу і про перебування там,—каже він—(стонадцять болячок його батькові на тім світі) не можу вам написати нічого цікавого окрім тільки одного. По дорозі од Харкова до Московської губ. кондуктор диліжансу, яким я їхав, чотирі рази бив зуби ямщикам. Я сказав кондуктору, що він не має жадного права бити людей, і що коли ямщик захоче принести скаргу, то я посвідчу її справедливість, на що він одмовився, що мені в цю справу не треба втручатися, а коли я хочу втручатися, то він мені передасть своє кондукторство. Вранці на другий день він оповів останнім пасажирам, що він бив по зубах ямщиків за для їх власної користи і що я чоловік непевний і вадливий. Тоді три пасажири заявили, що вони посвідчать, що кондуктор надзвичайно дбає про службу і з о в с і м н е б и в ямщиків. А ці «правдиві» свідки були представники нашої цівілізації: полковник Фон-Мензенкампф, чиновник з капітулу Орденів і якийсь-то поміщик, який пристав до нас у Тулі. І все це було молоде, а не старе покоління. Закінчує О. О. Потебня це оповідання згадкою з народньої пісні: «Ой поріс Ромен з тином урівень, а трава та по облозі; ой нема, нема правди ні в кому».

Рідний брат О. О. Потебні теж був захоплений громадським рухом 60 р., але пішов зовсім по иншому шляху, ніж його брат О. О. Потебня. Він пристав до польського повстання 1863 року і про нього є невеличка згадка у паперах Герцена. Він був з головних фундаторів російського офіцірського комітету у Польщі. Забито його в бою при Пісковій Скелі, коли він з косою в руках вів польську повстанську колону проти російського загону. «Чище, самоотверженней, преданнее жертвы очищения,—каже Герцен,—Россия не могла принести на пылающем алтаре польского освобождения».

Про українську ідеологію О. О. Потебні ми знаходимо власні признання його в його 3-му листі до Бєлікова[2]): «Я гадаю,—пише він,—що кожен з російських Університетів не свідомо одбиває на собі особливості своєї країни. Ми, харківці, не помічаємо своєї оригінальности доти, поки ми бачимо лише себе. Але не тільки здалеку, а навіть на місці можна помітити дуже характерне роз'єднання між студентами і професорами. Я б а ж а в б и, щ о б у н а ш и х с т у д е н т і в р о з в и н у л а с я

[1]) Проф. М. Е. Халанський. Матеріяли для біографії А. А. Потебні. Сборник Харьк. Пот. Фил. Общ., т. XVIII, стр. 10—29.

[2]) Там же.

думка, що вони більш, ніж професори, одповідають за будучину Університету. Тубільців професорів у нас мало, а студентів-тубільців—багато. Коли вони визнають Університет за свій, то нехай і пеклуються про те, щоб він згодом дійсно став нашим. Як пеклуватися про те, треба подумати. Не можна відповідати за наслідки цього, але треба відповідати за щирість, постійність своїх власних бажань і перш за все треба бажати добра Університету. Потім треба готовити з себе професорів, цеб-то треба працювати. Раніш чим перетворити велике суспільство, треба уміти перетворити себе і своє невелике товариство, цеб-то студентам треба стати перш за все українцями, а потім пеклуватися про те, щоб зробити і Університет українським. Тоді не буде так, як підписався на своїй вивісці «Сапожних дел майстер Гайдебуренков»—не українець, а значить і не мужик. Коли не спасе ідея національности, яка одна тільки може пробудити любов до науки і мистецтва і розуміння громадських стремлінь, тоді Університет буде присуджено на довгий занепад. Найкращі сили інтелігенції України йдуть на службу в столицю або в губернські міста, завдяки тому, що там дають більш грошей, і забувають, що серце України не місто, а село. Таким чином, коли ми забуваємо про свою народність, являється егоїзм і суспільна слабість. Наша хворість—всевідсутність національного співчуття і соціяльно-політичної освіти, яка звязує суспільство й примушує кожну окрему людину почувати біль від ран, що наносяться всьому племені або народові. А коли цього не буде, то нічого не зробить своїми сурогатами ніякий уряд. Всебічна, хоч навіть одною думкою, участь у житті свого народа примусить нас забути про себе і про свою нудьгу. Наші батьки і діди міцно трималися народности; навіть, того не помічаючи, вони могли залишитися українцями. А ми вже повинні визнати свої особливості. Можливо, шукаючи свої народні особливості, знайти не те що є, а чого ми бажаємо. Але чисте, правдиве стремління завше виведе нас на певний шлях. Що до виучування мови, то без знання її всі українські стремління будуть збудовані на піску. Я можу нагадати те, що і вам давно відоме—єдиний шлях, окрім практики, це—читати по українському і робити виписки таких слів і форм, яких в російській мові немає. Все, що напишете про Харківський Університет, громадян і кожного з громадян, про «Основу» (російських часописів я не буду бачити до самого літку)—все це буде для мене нове. Коли будете робити фотографичні картки, залишіть і для мене, коли повернуся («думки за морем, а смерть за плечима»). Я не охочий писати листи, а тут написав цілий аркуш, судіть сами, що «чужа сторононька навчить коржі з салом їсти».

Укупі з листами О. О. Потебні до Бєлікова зберігся план складеного ним букваря, який потім було надруковано у «Київській Старині». Таким виявляється з боку українських симпатій О. О. Потебня у самому початку своєї наукової діяльности. Таким українцем ми бачимо його і у пізніших роках, скажемо у 90 р. XIX ст. Ось як малює його з цього боку відомий критик і вчений проф. Овсяніко-Куліковський. «О. О. Потебня,— пише він в своїх спогадах [1]),—володів українським язиком не лише теоретично (це вже зрозуміло), але й практично; він знав і любив Україну, характерні риси української національної психіки виступали в ньому гостро і яскраво

[1]) Д. Н. Овсяніко-Куліковський. «Воспоминания», 1923, стр. 179—183.

і зрозуміло, що питання національно-культурного розвитку України були для нього не лише предметом теоретичного інтересу, а живою, палкою проблемою життя. З великим обуренням він реагував на русифікацію тодішнього реакційного уряду. Але все ж таки він не був, каже Куліковський, українофілом в звичайному значінні цього слова. У нього не було пристрастей місцевого хатнього патріотизму і виключної любови лише до свого рідного. Його націоналізм був раціональним націоналізмом мислителя, урівноваженим, спокійним і критичним. Окрім того, він сполучав у собі з українською і другими національними ідеями і ідею загально-руську. Він любив загально-російську літературу в її цілокупності. Доказом цього може бути його пошана до Пушкина. На відкритті пам'ятника Пушкину у Москві, куди приїхав навмисне з Парижу Тургенєв, а Достоєвський сказав свою знамениту промову,— Потебня склав від Харківського Університету таке привітання [1]): «Совет Харьковского Университета, сожалея о невозможности послать своего представителя при праздновании открытия памятника Александру Сергеевичу Пушкину, ограничивается выражением искреннего его желания. Пусть же сбывается чаяние поэта («К нему не заростет народная тропа»), но не в применении к одной, хотя и великой его личности, а в смысле преуспеяния как народности, так и всенародности русской литературы. Пусть свободно растет среди русского народа образование о б р у к у с б л а г о с о с т о я н и е м и пусть перестанет книжный русский человек чувствовать себя одиноким и чужим среди своего народа. Пусть ширится русская литература и за внешними своими пределами, но лишь силою своего собственного достоинства, а не тем, с чем она в сущности не имеет общих интересов».

Потебня любив не лише її великих представників, а і другорядних діячів, коли знаходив у них серйозну працю, своєрідну думку і обережне відношення до фактів життя, до дійсности. Великий знавець всього слов'янства, він не зробився одначе ні слов'янофілом, ні панславістом, хоч і дуже співчував розвиткові слов'янських народностей. Непомітно було у нього жадної національної антипатії до «кацапів». Він надавав великого значіння національно-культурному розвиткові ріжних народів. Він учив, що втрата всякої, хоч маленької народности свого національного обличчя і мови є велика втрата для всього людства, яке складається з ріжноманітних національностей і без них перетворилось би в абстракцію без тіла і крови, без духу і життя. Всяке насильство над національністю він лічив злочинством, а денаціоналізацію великою бідою, з якою звязаний духовний і моральний занепад.

Базою для української ідеології Потебні у ці роки були його конкретні наукові праці по українознавству, що має велике значіння в національно-культурному напрямкові. Він висловив свої глибоко-оригінальні й поважні думки про народності взагалі і українську особливо, головним чином, у своїй рецензії на збірник галицьких і угорських пісень Головацького і в розвідці— «Язык и народность». Своє розуміння народности Потебня обгрунтовував не на діялектиці Гегеліянських спостережень, а на висновках порівнюючого язикознавства, які встановлені були В. Гумбольдтом, Штейнталем, Лацаріусом. Ця школа учила, що духовні сили всього людства завжди розвиваються в межах народностей, племен, мов і говірок, і що вони

[1]) Бюлетень Вед. Ком., ч. I, стор. 61.

одбиваються перш за все у мові. Однакове завдання утворення слова і думки—вирішується ним у великій ріжноманітності. Де зникає ця ріжноманітність, де мова не витворюється, а зникає під чужим гнітом, там ми бачимо, учив Потебня,—«мерзость запустения», яка не корисна ні для тих, хто гнітить, ні для тих, кого гнітять. Між народністю і язиком—постійний органичний звязок. Язик об'єднує окремі індивіди у цілу народність. З давніх давен кожний нарід виробив свій язик і його матеріяли і перетворює їх у своїй творчій діяльності. Тому язик є орудина освіти: кожна людина бере участь у розвиткові язика, кожен, хто тільки розмовляє і виявляє свій світогляд, у слові. Думка, язик і народність з лінгвістичного боку міцно звязані між собою.

Народність реальна, що до минулого, але вона формальна в такій мірі, що може зберегтися навіть тоді, коли зміняється, аби тільки без примусу і з прохвала. Думки Потебні про реальність і формальність народности мають велике наукове і практичне значіння. Вони знищують те шовіністичне розуміння української народности, що довгі часи панувало в українофільських колах.

«Язик—каже Потебня—згідно з цим є не лише один з ступнів народности, а найбільш завершене її подобенство. Як в слові неможлива уява, яка виключає инші, так точнісінько неможлива загальна найкраща народність. Коли б об'єднання людства по язику і взагалі по народності було можливо, воно було б запогибіллю для загально-людської думки, як заміна багатьох почувань одним. Для існування людини потрібні другі люде, для народности—другі народности. Послідовний націоналізм є інтернаціоналізм». Це є вогненні слова, що захищають пригноблені народності. Такою пригнобленою народністю у часи царського самодержав'я, коли писалися ці «рядки», була й українська, яку лічили нижчою народністю і виступали проти її культурно-національного розвитку. Потебня висловився проти цього і виставив свою тезу про можливість безмежного розвитку народів і язиків, взагалі, української народности. особливо. Але при якій умові?

«Не всі-то ті садки родять,—нагадує він пісню,—котрі зацвітають.
Не всі-то ті поберуться, котрі ся кохають.
Половина садків родить, половина в'яне,
Половина шлюби бере, половина марне».

Очевидно, це не механична справа, очевидно, тут не може бути месіянізму, проти якого завжди гостро виступав Потебня. Тут потрібні зусилля всієї народности, культурна і національна праця. Боротьба за свою народність і за свою мову є не лише стихійне одстоювання мови простого народу, а об'єднання народа і проводарів її в культурній праці, в самому утворенню мови, і, нарешті, і своєї, з матерньою мовою школи. До цього практичного педагогичного питання про школу з рідною мовою і приходить далі в своїх думках Потебня, малюючи нам «победителей и побежденных», цеб-то російських націоналістів русифікаторів, з одного боку, і захисників української мови—з другого. Він гостро висловлюється проти денаціоналізуючого виховання в школі, називаючи його «мерзостью запустения на месте вытесненных и ничем не замененных форм сознания». Далі Потебня зовсім ясно і одверто поставив питання про відношення російської мови до української. Тут високо авторитетне слово Потебні має особливо велике значіння, тим більше, що він російську мову шанував і любив і студіюванню

її присвятив значну частину свого життя. Але він вчив, що літературна російська мова набірає своєї сили і значіння з народніх наріччів. Величність цілого залежить від правильного розвитку частин. Народність, яка знищується другою, все ж таки врешті приводить і першу до знищення. Як О. О. Потебня малював собі далеку будучину мов? Він в цій будучині не бачив там заміни ріжних мов одною вселюдською, бо звязував з цим приниження рівня думки. «Серед великих народніх мас Європи внутрішнє знайомство—казав він—виростає в більшій мірі, ніж міжнароднє. Це об'єднання серед самого суспільства на язиковому грунті робиться все глибше й глибше. Цівілізація не тільки не знищує народностей, а навіть їх зміцняє. Освічена людина куди більш визнає свою народність, ніж проста; літературно освічена людина має перед простою ту перевагу, що на неї роблять вплив всі умови многовидного народнього життя і розвитку, коли на неосвічену впливає лише невеличка частина народніх і місцевих традицій».

Тут ми бачимо вже не оцінку тодішнього моменту, а прозорливе око глибокого розуму великого філософа передбачає той шлях, яким мусять іти у своєму розвиткові на тисячі років вперед усі народності, взагалі, і українська, зокрема. О. Потебня не передбачав великої соціяльної революції наших часів, але його думки про будучину народів і язиків немов здійснилися у нас зараз, коли революція принесла визволення пригніченим народностям колишньої Російської Імперії і народу українському, і коли «провінційний жаргон» царських часів зробився, нарівні з російським, державним язиком, язиком школи, науки, письменства.

Иншою рисою Потебні, яку висовує Овсяніко-Куліковський [1], це його, як він каже, іррелігійність (термін запозичено з книжки Гюйо «Іррелігійність будучини»). Це було увільнення від релігійних співчувань. Потебня в протилежність Лаврову не був натурою психологично релігійною і в питаннях віри являвся послідовним агностиком, завжди виступаючи проти обов'язків виконання релігійних обрядів. «Я вже 5-ть років не говів»,—колись сказав йому Куліковський. «А я не говів 25-ть років»,—відповів йому на це Потебня. Яскравою його рисою був активний антиклерикалізм. Він виступав у 80-х роках проти місцевого харківського архієпіскопа Амвросія, що провадив, по дорученню Побєдоносцева, клерикальну політику в життю Університета. Амвросій виступив одного разу навіть з філіпікою проти Потебні у церкві, не називаючи його імени, але натякаючи на нього і обвинувачуючи його в безбожності і вільнодумстві. Потебня обстоював свободу духа, свободу наукового досліду, виступаючи проти внутрішнього рабства думки, проти усякого фанатизму і ідолопоклонства, де б вони не виявлялися. Звідси у нього виходило негативне відношення і до догматики у науці. Коли якийсь представник науки виступав у захист її, не помічаючи, що замісць одного ідола він виставляє другого, Потебня з сарказмом казав: «де-які з молодих вчених хочуть захищати науку так, немов вона була їхньою жінкою або тещою. Захищайте не науку, а свободу і сами будете внутрішньо свободними». З цього також в його світогляді виступає ще одна риса: спокій його наукової думки, яка проявляється в його стилі. Його улюбленою формою був лаконізм, його мова стилізована у дусі лаконізму. «Коли б Міклошиць був такий же словоохотливий, як Житецький,—сказав він одного разу,—йому треба було б написати не чотирі тома

[1]) Воспоминания, стор. 183—187.

порівняної граматики слов'янських язиків, а тільки сорок. А час у нас зараз дорогий».

«Потебню,—каже Овсяніко-Куліковський,—тому треба відчувати, як класика; тоді питання—«що» (висовування ідеї, відкриття) входить в питання «як» (особливості методу, аналіз, сила індукції, широкість синтезу, глибина думки); читач не лише бере наслідки, але приєднується до самого процесу думки, до творчости його геніяльного ума. До цього ще додається глибина думки і повага до читача, яка виходить з його поваги до всього людства в його цілокупності, в його минулому, сучасному й будучині, в його еволюції, в його прогресі. З спокієм вченого мислителя-філософа він розглядає безмежну еволюцію людської думки, і цей спокій філософської думки гармонично зливається в ньому з постійним рухом його моральної особи, де він з великою трівогою сумління відкликався на всі великі й малі нівечення життя, відступаючи від нормального права і людської чести, і тут його постать виступає на фоні його простого життя такою натуральною й такою наївною, що сама його геніяльність уявлялася, хоч і випадковою, але одночасно і закономірною [1]).

Акад. М. Ф. Сумцов дає також характеристику Потебні і з боку етичного і з боку наукового. Він каже, що добрий у душі Потебня був суворий у принціпових питаннях і зараз рознайомлювався з тими, хто порушав етику. Коли він дізнавався, що професор, навіть його давнішній знайомий, знизився до брехні, або лайки і т. д., він вже не подавав йому руки, немов забував про його існування. І тому він мав велике моральне значіння і в факультеті, і в Університеті, і в суспільстві. В своїх публичних лекціях про Достоєвського, про його щоденник, він висловив думку, що ідея національности є немов нормальний апетит, а месіянізм є поганий сурогат до їжі. Віра в те, що тому чи иншому народові призначено спасти світ, є віра пригноблених, яка немов дає їм нагороду у мрії за муки дійсного життя. Вона протилежна співчуванню ідеї рівности й братерства. Потебня високо цінував і мистецтво, він учив, що мистецтво завжди попереджає науку і являється необхідною умовою прогресу. У мові і у народній словесності він помічав виявлення художности і бачив там навіть дрібні відтінки поетичних образів. Любив він також музику, малярство і поезію [2]).

III. ПОТЕБНЯ, ЯКО ЛЕКТОР

Звернемось тепер до характеристики університетських лекцій Потебні. Я наведу спомини про враження, які вони робили на його слухачів. Серед них ми бачимо і Овсяніко-Куліковського і Горнфельда. Найбільш яскравими являються спогади Горнфельда. Я наведу їх в оригіналі, бо написані вони надзвичайно яскравим стилем: «Это было в весеннем семестре. Я скучал в сборном зале в ожидании лекций, когда ко мне подошел знакомый студент математик. Пойдем послушаем Потебню. Вот охота? Какой-нибудь перебой звуков—и так скучно. Нет, теория словесности, и право хорошо. Пойдем, пожалуй. С тех пор я не пропускал этих лекций. Впечатление, вынесенное мною с первой лекции, только усиливалось в течении последующих. Все показалось мне здесь новым, необычайно своеобразным. Все призывало к иному отношению к делу, к словам профессора.

[1]) Д. Н. Овсяніко-Куліковський, «Воспоминания», стор. 188.
[2]) Н. Ф. Сумцов, «Потебня» (Ист. фил. фак. харьк. у-та, стор. 95—104).

Как теперь помню эту маленькую аудиторию, десяток слушателей и серьезную, вдумчивую речь учителя. Да, для нас это был именно учитель в наиболее возвышенном смысле—учитель, принесший сюда всю многолетнюю работу мыслей, все свое неисчерпаемое богатство знаний, всю горячую любовь к истине, философское миросозерцание и самое богатое в нем—чувство юношеского одушевления, сообщавшегося непосредственно слушателям. Уже с самого начала вас подкупала своеобразная манера изложения—это был простой разговор о весьма сложных вещах. Ничего напоминающего речь с кафедры, приготовленную, плавную и скучную. Точная, ясная, сжатая, как на меди гравированная, форма создавалась чаще всего здесь, на ваших глазах. Он останавливался, задумывался, рылся в своей серенькой папке, перебирал и перечитывал бумажки. Мы ждали, пока он с напряженным обликом сильно работающей мысли задумчиво, сосредоточенно, раздельно выставлял положение. Затем переходил к развитию его, обоснованию. Иногда он спрашивал—«понимаете?» и, несмотря на утвердительный ответ, посмотрев на студентов, говорил: «нет, не понимаете»—и излагал мысли снова в другой связи, в другом развитии. Иногда лекция переходила в диалог. Он спрашивал, заставляя студентов самих задумываться; пользовался их ошибками для дальнейших выводов, указывая на характер и психологическую необходимость этих ошибок. Несмотря на то, что в его речи не было ничего предзвятого, приготовленного, все было рассчитано на то, чтобы будить и будить мысль, делая ее ясной, последовательной, самостоятельной. Процесс мышления совершался в нем так наглядно, так выпукло, я сказал бы, так изящно, что ученики втягивались в эту работу. Вы не были пассивным слушателем, а как бы сотрудником, потому что эти идеи не усваивались так легко, они требовали самодеятельности. Это не было изложение элементарной системы цеховой науки—наука создавалась здесь и вы участвовали в ее создании. Слушатель уходил из аудитории не с готовыми общими местами, а с новыми мыслями, продолжавшими свое течение и на другой лекции, и дома, и в вечерней товарищеской беседе. Вся система изложения вела не к удобству запоминания, а к возбуждению мыслей. Иногда, высыпав целую груду разнообразных на первый взгляд несвязанных фактов, профессор вдруг освещал их таким захватывающим обобщением, что слушателя словно осеняло. Но вся эта масса фактов, разнообразных и сложных, свободно запоминалась, легко укладываясь в обобщения, которые она иллюстрировала. Все вело профессора к тому, чтобы обставлять свою мысль множеством примеров, делая ее как можно более конкретной—его строго положительный метод исследования, его основные идеи о значении образов, его обширные знания, его поэтическая натура. Он легко широкой рукой черпал груду доказательств из области сравнительного языкознания, истории литературы, философии, психологии. Русские словечки, только что выхваченные из недр народной жизни, изречения Гете, Гамлет и Египетские Ночи, новелла Боккачио, книга Аристотеля, замечания Буслаева, Гейне и Ливий, Апулей и Мицкевич, поговорка и роман, песенка и поэма проходили чередой перед учениками, разом вызывая, развивая и подкрепляя трудную мысль. Бесконечное разнообразие и богатство отдельно, мимоходом, между прочим брошенных цитат, сравнений, сопоставлений, замечаний делали из этой простой, тихой беседы блестящую, тонкую и остроумную causerie. Затем, это художественное чтение, этот благородный склад речи, эта

изящная, поэтичная рельефность языка—все вело к тому, чтобы вполне отдаться этой речи. Духовное влияние профессора на мой кружок было огромное. З горячими глазами, с задумчивой улыбкой, с волнением человека, говорящего о «самом важном», профессор делился с учениками продуманным, пережитым, старался ввести свое мировоззрение, свое понятие истины. Для нас это было поистине «новое слово», новое до неожиданности и вместе с тем удивительное по той быстроте, с какой оно становилось близким понятным, по той пластичности, с какой входило в состав миросозерцания. Стены маленькой аудитории раздвигались, перед взволнованным слушателем вставал бесконечный простор царства мыслей, царства правды—это было то, за чем мы шли в Университет».

Таке враження виніс з лекцій Потебні і другий його слухач Кашменський: «В самом начале 10-го часа утра в душную аудиторию вошел человек лет 40 на вид. Росту он был выше среднего, блондин, в золотых очках, мягкие шелковистые русые волосы зачесаны на стороны. Первой частной чертой, которая бросалась в глаза после беглого общего впечатления от фигуры—это открытый, чрезвычайно развитой лоб, с характерными, едва заметными выпуклостями по бокам, загибающимися назад высокими впадинами. Одет он был чрезвычайно скромно. Голос его был мягок, тенорового тембра с короткой интонацией и немного торопливой дикцией. Много в нем было простоты и ласковости, в серых больших глазах его светилась глубокая мысль, на продолговатом худом и красивом лице его была общая печать вдумчивой серьезности. Всякий, глядя на него, должен был бы сказать, что это удивительно скромный, но в такой же мере умный человек. По аудитории пробежал проникнутый необычайным интересом к личности профессора шопот: «Потебня, Потебня!» Мы знали уже это имя, как самое известное и популярное в Университете.

Таково было мое первое впечатление от Александра Афанасьевича. Нужно ли говорить, что мы жаждали откровения науки и много слышали об изумительной эрудиции Александра Афанасьевича и больше всего о глубине и оригинальности его специальных изысканий в области языкознания и народного песнотворчества. С лихорадочным нетерпением ждали начала его лекции. И вот желанный день настал. Манера его читать лекции была оригинальна и глубоко поучительна: ни одной черты олимпийского величия, ни одного деланного, на эфект рассчитанного жеста, ни тени декламации, словом, ничего искусственного в чтении А. А. не было. Это воплощенная простота, исполненная достоинства и благородства. Со вдумчивым, озабоченным видом входил он в аудиторию, просто и приветливо кланялся студентам, брал с кафедры стул, ставил его вплотную к партам, развязывал тесемки своей старой папки, находил нужные листки и начинал читать. Это чтение, манера его действовала на нас обаятельно—он не читал нам буквально по этим листкам, а только о том, что заключалось в этих листках. Он знал, что нам скажет, что нам нужно выяснить, но как это скажется, в какую форму это выльется—эта сторона, очевидно, совсем не занимала его до лекции. Он импровизировал перед нами, мы видели, что он же при нас же и думал. Мы как бы присутствовали при постепенном развитии его мысли, относительно данного вопроса, при его научном творчестве. Он увлекался этим творчеством, это как будто впервые вот сейчас пришедшая в его голову мысль увлекала его и нас увлекала до самозабвения. Он вводил нас в лабораторию научных изысканий.

Он делал нас участниками в открытии научных истин, он показывал нам, как творится наука. Часто он отрывался от своих листков и обращал глаза на нас, он был для нас тогда блестящим фокусом, на котором сходились лучи наших дышащих напряженным вниманием глаз. В этом внимании он находил для себя воодушевление. Оно поднимало его, как волна, и окрыляло. Более тесной связи между лектором и аудиторией нельзя себе представить.

Помимо глубины и оригинальности содержания лекций А. А. привлекал наше внимание и держал его в напряженном состоянии еще и особенный дидактический прием, именующийся в педагогике еврестической формой преподавания. Он смотрел на обучение, как на результат взаимодействия мысли учащегося и учащего. «Нам,—говорил он,—понятно только то, что мы слушаем сами и з своего мыслительного материала способны проделать—нечто, подобное тому, что проделала мысль говорящего. Говорить, значит, не передавать мысль другому, а только возбуждать в другом его собственную мысль». А. А. давал нам обязательные работы с целью: 1) закрепить теоретические выводы, 2) расширить наши знания в показаном на лекциях направлении и 3) это самое главное, ввести нас в лабораторию науки, ознакомить нас с методами, с процессами научной работы, с тем, как она творится».

Такі раціональні педагогичні прийоми були у О. О. Потебні. Таке ж враження робили лекції його і на Овсяніко-Куліковського, який слухав їх, коли сам був уже професором, і він каже, що під час читання лекцій О. О. Потебня немов думав голосно. Готовитися до лекції це означало, що він готувався до творчої думки на лекції, яка була одночасно і науковою працею. Це було імпровізацією великого майстера слова. Приблизно теж саме каже в своїй характеристиці Потебні і його учень професор Халанський. «Широта его обобщений—каже він,—была поразительна, с высот свих отвлечений он орлиным взглядом обозревал факты, открывал блестящие и поразительные сходства в таких явлениях, которые на первый взгляд казались довольно отдаленными друг от друга. Он не был узким специалистом в области славянской филологии, он владел обширнейшими познаниями и в области других наук. Выводы других наук он привлекал к своей специальности и таким образом сообщал своему предмету удивительную широту постановки. В области изучения русского языка Потебня оставался и остается единственным представителем философского направления. В изложении Потебни язык авляется не отвлеченной системой фраз, слов и звуков, а живым организмом, развивающимся по свойственным ему законам, выражением человеческого разума, воплощением человеской мысли. История языка Потебни была вместе с тем историей мысли и истории культуры. Богатая мысль Потебни подымалась в своих обобщениях на удивительно высокие ступени отвлечения. Это был мыслитель, восходящий от явлений языка к высшим вопросам философии, поэзии, искусства, истории и общественной жизни. Потебня был натурой исключительной, такие люди веками появляются. В истории собственно харьковской культурной жизни он своим обаянием, ореолом своей славы напоминает известного философа XVIII века—Сковороду, изречения которого и любил приводить покойник».

IV. ОЦІНКА НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТИ О. О. ПОТЕБНІ

Наукова діяльність Потебні характеризується широтою і глибиною його наукових творів. Ми вже бачили серію тем його дослідів: 1) філософія язика і думки («Мысль и язык»; «Из лекций по теории словесности»); 2) Граматичні твори («Из записок по русской граматике»); 3) Етнографія і народня поезія («Об'яснение малорусских и сродных народных песень»). Оцінка значіння цих творів зроблена вже науковими спеціялістами. Ми наведемо де-кілька уривків з них. Професор Овсяніко-Куліковський в своїй розвідці «А. А. Потебня, как языковед-мыслитель» [1]) каже, що він належить до числа першорядних учених нашого віку. Його капітальні праці по діялектології, етимології, синтаксису російського язика, а також по міфології, народній поезії давно вже заняли видатне місце в науці. Але глибоке значіння важливіших праць Потебні, їх філософська основа, їх зміст, який указує на новий шлях і відкриває далекі грандіозні перспективи думки; все це, на жаль, ще не досталь вияснено і не внесено до загальної скарбниці суспільства. У науковій діяльності Потебні можна бачити дві добі. Перша (1860-1865 р.) заповнена вивченням язика в звязку з міфом і розробленням філософсько-психологичної теорії язика, яка основана на ідеях В. Гумбольдта і коментарій до них Штейнталя, а також на психології творчости Гербарта і Лотце. У другу добу (1865-1891 р.) він працював в царині діялектології і фонетики російського язика та инших слов'янських мов, користуючись також даними і других індо-европейських язиків. Досліди, які сюди належать, по багатству ерудиції, методу, глибині і певности висновків являються капітальними творами наукової думки і справедливо придбали їх авторові велику славу. В основу лінгвістичних дослідів Потебнею покладена його власна ідея, яку він формулює так: «Основне завдання історії язика, це—показати на ділі участь слова в утворенні послідовного ряду систем, які обіймають відносини людей до природи». В загальних рисах ми довідаємось про значіння цієї участи, коли приймем основне положення, що язик є засіб не давати вже готову думку, а утворювати її, що він не одбиває світогляд, але складає його. В. Гумбольдт прозрівав цю істину, кажучи, що розмовляти це значить звязувати свої індивідуальні думки з загальною думкою народу і всього людства. Тепер, після дослідів Потебні ми можемо цю форму змінити так: розмовляти, значить, актом своєї індивідуальної думки додавати свої мікроскопичні зміни до тих, які вже скупчилися мільйонами колишніх актів думки. Коли мати на увазі лише дві праці Потебні — «Мысль и язык» і «Из записок по русской грамматике», то на запитання, що зробив і відкрив Потебня в царині психології і філософії думки, скажемо так: в творі «Мысль и язык» він дав оцінку і критику висновків В. Гумбольдта, характеристику язика і далі розвив психологію і теорію язика, що творить і преображає думку — і твердо установив ті висновки, які пізніш були виставлені в Німеччині, як щось зовсім нове й оригінальне. В творі «Из записок по русской грамматике» Потебня вияснив психологію і еволюцію язика остільки глибоко, як ніхто з великих вчених, навіть сам Яков Грім. «Открыл изменения и тот путь, по которому идет человеческая мысль, и направление, в котором она движется—именно в сторону все большего развития глагольности сказуемого и ограничивания категории субстанциональности». Це відкриття

[1]) В «Киевской старине» і окремий одбиток.

остільки велике, що коли б Потебня писав, наприклад, по-німецькі, то його ім'я давно вже стояло б нарівні з іменами великих вчених XIX століття, і виникла б ціла література, що коментувала і популяризувала б його відкриття серед ріжних сумежних сфер знання. Без сумніву, така література з часом і з'явиться закордоном, коли твори Потебні будуть перекладені, і вплив нашого вченого на західньо-європейську науку буде, без сумніву, дуже великий, а його ім'я буде, по праву, передано будучим вікам, як одно з самих славних імен в науці». Він виходив з великоеволюційної предпосилки, що все тече.

Відомий академік Ягич дав таку відозву[1]) про Потебню: «Глибока зацікавленість Потебні звязком слова з думкою не може пояснитися попередньою школою, а наданим йому хистом його праці. Розвідки Потебні по синтаксису, це — дорогоцінні здобутки, які иноді навіть глибше розвідок славіста Міклошича. Де-які наукові твори Потебні по українській мові цілком об'єктивно були неприємні петербурзьким бюрократам. Трудно вказати другого філолога, який би міг стати урівень з Потебнею по глибині розуміння явищ язика і філософії думки. «Записки по русской грамматике Потебни» Ягич ставить рядом з синтаксисом Міклошича»[2]). Відомий славіст, В. І. Ламанський, так говорить про Потебню: «Він був одним з видатніших російських вчених, але для більшости нашого суспільства одночасно одним з найменш відомих письменників. Глибоко оригінальними дослідами по російському язику Потебня належить до невеличкого гуртку славетніших діячів російської думки й науки. На його ім'я і праці колись будуть вказувати, коли поставлять питання, що внесено Росією в скарбницю вселюдського знання. Після Востокова жаден з наших філологів не виділявся так, як Потебня, здібністю язикознавця, таким даром передбачання самих тонких особливостей і рис слов'янських язиків, не залишив по собі праць з таким високоважливим значінням для слов'янської філології, для порівнюючої граматики індо-європейських мов. Його досліди иноді перевищують найкращі досліди Міклошича. Вже зараз вони роблять вплив на нові праці молодих славістів на Заході і їх вплив все більше й більше зростатиме в будучині».

Харків, Україна, взагалі, завжди можуть вказувати на Потебню, як на один з своїх дорогоцінних дарів і загально-російській культурі[3]). Про цю ж працю Потебні академік Срезневський висловився так: «Такого суцільного філологичного розвою руського язика у нас ще не було[4]). Також високо ставив наукову творчість Потебні й професор А. С. Буділович, кажучи, що Потебня доказав можливість і навіть необхідність нової системи синтаксису, до того ж не лише російського, а і всякого иншого язика. Він довів, що синтаксичні категорії язика не сталі, а міняються — це відкриття нагадує Дарвіновський висновок про зміну «видов» в біології. Заслуги Потебні в словистиці можна прирівняти до заслуг Я. Гріма у германістиці[5]). Професор Крек у листі до Буділовича каже: «Його досліди по народній словесності я лічу найкращим з того, що було написано по цій спеціяльності». Взагалі кажучи, наука Потебні дала відповідь на те, куди ми йдемо. Ми йдемо од імен до глагольности, від категорії субстанції до категорії процесу, від міфа до науки, від

[1]) Бюллетень, стор. 60.
[2]) Памяти Потебни, стр. 55; [3]) Там же, стр. 48 — 61; [4]) Там же, стр. 54; [5]) Там же, стр. 63 — 64.

догматичної форми думки до критичної, від темноти до світла. І це обіймає ідею всього людства, від часів стародавніх до далекої, далекої будучини. Цей висновок наближує Потебню до нашої сучасности — до великої зміни, утвореної соціяльною революцією, бо і зараз ми визнаємо процес, а не субстанцію, науку, а не міф і релігію,—критику, як метод. І тому не дивно, що зараз в наші часи ми бачимо великий зріст значіння Потебні у поглядах сучасних представників критики і історії письменства.

Відомий письменник новітніх часів, А. Бєлий, написав розвідку «Мысль и язык» (философия языка А. А. Потебни), де висловив думку про глибоку революційність висновків Потебні. «Есть имена ученых—каже він,— слава которых далеко опережает ученые их труды... Если же мыслитель высказывает глубоко оригинальный взгляд в скромной незатейливой форме, пытаясь подтвердить воззрение свое не ослепляющими парадоксами, а тяжелыми многотомными фолиантами, как часто, на долго его постигает забвение. Несколько специалистов откроют его в пыли музеев и библиотек, чтобы сделать ссылки в соответственных выносках и коментариях к своим трудам, и новая, нужная, быть может, глубоко революционная мысль долго будет таиться под спудом. Она даже покроется пылью обыденности, добросовестные исследователи просмотрят, быть может, ее необычное содержание, в интересе к частностям исследования растворится руководящая мысль, но с тем большим восторгом последующая эпоха увидит в обычном не обычное, — искристый свет заблестит жизнью из пыли архивов.

Много и долго писал А. А. Потебня и читали также его не мало. А между тем просмотрели в нем замечательного ученого. Просмотрели громадный талант и только недавно, как бы снова, открыли его труды. С изумлением находим мы там ответы на наиболее жгучие вопросы, касающиеся происхождения и значения языка, мифа и поэтического творчества. Западно-Европейская наука в лице М. Миллера и Нуаре лишь впоследствии коснулась вопросов, им впервые намеченных. Современные художники видят у него обоснование и развитие их мыслей. А. А. Потебня не только один из величайших русских исследователей, его по справедливости можно назвать одним из выдающихся европейских лингвистов. Отчетливость мысли сочетается в нем с многосторонностью освещения, дерзновение выводов с серьезностью их обоснования. Богатство и разнообразие мысли тонет в еще большем богатстве фактов, им подобранных. Самостоятельность как бы прячется под маской им приводимых цитат.

И если гордостью русской науки считаем мы Менделеевых, Лобачевских, Мечниковых, Пироговых, то от ныне к славному ряду имен должны мы присоединить и имя А. А. Потебни. Потебня одинаково должен быть дорог и теоретикам мысли и теоретикам искусства (символистов) [1]).

Професор А. П. Машкін зробив соціологично-марксистський підход до ролі Потебні в історії літературно-критичної думки. Потебня не пристав до соціологичного підходу сучасної йому критики в опреділенні художнього твору—до Добролюбова і Чернишевського. Потебня, як літературний критик, стоїть немов одиноко, але він таким не залишився, він революціонізував літературно-критичну думку. Критики-марксисти, виходячи з зовсім инших

[1]) Логос, кн. 2-я, 240—241, 257;

положень, углубляють точку погляду Потебні. Ми бачимо схему потебнянської системи критики в марксівських часописах лише з тою ріжницею, що змінився підход до явищ: замісць лінгвістично-народницького ми бачимо соціологично-класовий. Таким чином, в галузі літературно-критичної думки Потебня являється революціонером, він немов передбачав новий етап цієї думки, який зараз відограє видатну ролю [1]).

Проф. С. Ю. Семковський каже про Потебню, «что он был не только великий языковед, но и крупный мыслитель с тонко отшлифованным философским умом и острой диалектикой [2]). В. Коряк каже: «схему потебніанської системи ми приймаємо, тільки замісць індивідуального аналіза даємо колективістичний, замісць лінгвістично-народового,—соціяльно-класовий [3]).

Таким чином, значіння Потебні не зменшується, а зростає і після 30-х роковин його смерти. В наші революційні часи зацікавлення ним значно збільшилося—ознака того, що він справді був діячем, що опередив свою добу на великий час. Бажано, щоб це зрозумів і наш Держвидав У. Р. С. Р., який веде доручене йому видання повного зібрання його творів настільки мляво, що коли буде так і далі (видано поки що на протязі більш року лише один том з 20), то справа закінчиться через 20 років,— а українська школа, наука, суспільство і держава не матимуть таких наукових творів, які зробили б велику славу європейській науці.

---

[1]) Бюлетень, стор. 32, 36—37. [2]) Наука на Украине, 1922, № 3.
[3]) Рукописна бібліографія про Потебню; складено І. Я. Айзенштоком, де він посилається на газ. «Вісти», 1922 р., № 180.